

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Філософський факультет

Кафедра етики, естетики та культурології

ЛЮДСЬКА ОСОБИСТІСТЬ В ТРАНСФОРМАЦІЯХ

«ПЛИННОГО СВІТУ»: ФІЛОСОФСЬКО-ЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Кваліфікаційна робота за освітньо-науковою програмою «Філософія»

за спеціальністю **033 «Філософія»**

на здобуття освітнього ступеню магістра філософії

Студент виконавець:

Полатова Оксана Ігорівна

II курс, ОР – Магістр

Науковий керівник:

Подольян Галина Петрівна

кандидат філософських наук, доцент
кафедри етики, естетики та культурології

Допущено до захисту:

Зав. кафедри _____

Київ - 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. МОРАЛЬНІ КОЛІЗІЇ БУТТЯ ГЛОБАЛІЗОВАНОГО СВІТУ	9
1.1. Ціннісні орієнтації індивіда та суспільства через призму науково-технічної революції XIX-XX ст.....	10
1.2. Сутнісні риси раціоналізації.....	16
1.3. Моральні суперечності модусів буття й володіння у суспільстві масового споживання	23
РОЗДІЛ 2. МОРАЛЬНІ ВИКЛИКИ МАСОВИЗАЦІЇ ТА ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА.....	31
2.1. Соціокультурні причини і характерні риси «бунту мас».....	32
2.2. Деперсоналізація особистості і втеча від відповідальності.....	43
2.3. Проблеми індивідуалізації та анонімна влада незримих спільнот	51
2.4. Амбівалентність соціального.....	58
РОЗДІЛ 3. МАКДОНАЛЬДИЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА: ЄДНІСТЬ ПРОТИЛЕЖНОСТЕЙ	66
3.1. Сутність макдональдизації: pro et contra.....	68
3.2. Перспективи розвитку і сфери впливу макдональдизації.....	79
РОЗДІЛ 4. МОРАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ОСОБИСТІСНОГО БУТТЯ ЛЮДИНИ	90
4.1. Трансформація традиційних цінностей	91
4.2. Ринковий характер особистості	98
4.3. Дегуманізація «суспільства споживання». Ризик та непевність ...	103
ВИСНОВКИ.....	113
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ І ДЖЕРЕЛ.....	118

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасний світ – світ постійних і глобальних змін. Ніколи ще за всю історію людство не переживало настільки стрімких перетворень. Поступово з’являються все нові можливості і виклики, нові норми, формуються нові цінності, життя стає все більш комфортним, проте й збільшуються різноманітні ризики, неznані раніше. Ми стоїмо на початку нової епохи, створеної досягненнями попередніх століть. Саме ліберальна демократія, експериментальна наука та індустріалізація (останні два терміни можна об’єднати під назвою «техніки») уможливили появу явищ масовизації, індивідуалізації та макдональдизації як показових характеристик сучасності, що, відкривши широкі можливості для освіти, розвитку, політичної й культурної діяльності, створили й нові загрози, пов’язані із означеними новаціями.

Одним з головних факторів, який обумовив характер сучасної епохи, стало широкомасштабне впровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, а також глобальне збільшення обсягів виробництва і передачі інформації, назване «інформаційним вибухом». Дослідники відзначають, що за останні 30 років в світі вироблено більше інформації, ніж за попередні 5000 років. Із цим надходженням перед людиною відкриваються безкрайні горизонти можливостей, однак, водночас усюди на неї чатують і небезпеки. А отже, сучасний світ – це, в першу чергу, амбівалентність, де належність модерну означає вічно випереджати самого себе. Це намагання віднайти порядок серед хаосу чи індивідуальність в масі, це постійне існування у вигляді незавершеного проекту.

Головною тезою даної роботи є твердження, що суспільство, у значній мірі, визначає подальший хід розвитку людської особистості, а тому ключовою проблемою для даної роботи є власне трансформація людської особистості в умовах плинного світу сучасності. У роботі робиться спроба

показати як сильно явища масовизації, індивідуалізації, глобалізації та макдональдизації впливають на формування світогляду кожної конкретної людини. Більше того, наводиться невеличкий опис передумов виникнення цих явищ та пояснюється значення наукової революції XIX ст., описується процес появи техніки та інформаційних технологій і тих змін, які вони приносять у буденне життя людства. Робота цікава тим, що у ній не тільки описуються дані поняття, але й проводиться їх аналіз із подальшими перспективами розвитку та описом можливих загроз і небезпек. Варто також наголосити, що сучасні дослідники більшою мірою бачать у прийдешніх змінах виключно негативний бік. Проте дане дослідження має на меті дати саме незаангажований опис означених процесів. Відтак, необхідно навчитись не тільки розрізняти їх, але й бачити їхню взаємодоповняльність, своєрідну єдність у суперечності. А тому один із пунктів роботи буде цілком присвячений дослідженню явища амбівалентності соціального.

Джерельна база дослідження достатньо широка і має певні групи.

Велика увага приділяється роботі Е. Гідденса «Вислизаючий світ», в якій досліджується вплив наукового-технічної революції на наше суспільство, показується як саме відбувався процес раціоналізації суспільства та пояснюється із чим він був пов'язаний. Іншою і не менш важливою для розуміння даної теми роботи є праця Е. Фромма «Мати чи Бути», в якій він намагається показати наскільки людство турбують такі суто економічні поняття як попит чи вигода, а модус володіння все більше починає захоплювати сферу буттєвості. Він майстерно ілюструє характер людини ринкового типу.

Підвалини для розвитку концепції «масового суспільства» та теорії еліт заклав іспанський мислитель Х. Ортега-і-Гассет. Серед дослідників, що займались подальшим розглядом процесів масовизації суспільства можна виділити праці Я. Буркхардта та Г. Лебона. Особлива роль у тлумаченні

рабської та аристократичної моделі поведінки належить Ф. Ніцше, у М. Шелера ми бачимо доволі ґрунтовний опис ресентименту. А от О. Шпенглер розглядав процеси «омасовлення» та глобалізації у якості характерних рис цивілізації, що ведуть до «закостеніння» органічного життя культури.

Питання індивідуалізації суспільства у даній роботі розкривається завдяки творам відомого американський філософа та соціолога польського походження З. Баумана. Це, насамперед, «Індивідуалізоване суспільство», «Плинні часи», «Актуальність Холокосту», «Глобалізація». Дослідник зосереджував свою увагу на проблемі зменшення значущості колективного та соціального начала у суспільстві, де етнічні, національні, політичні та сімейні зв'язки стають все більш ефемерними. Головна ідея, яка проймає більшість його робіт пов'язана з осмисленням впливу фрагментарності сучасного культурного простору, а також невпевненості індивіда у своєму становищі, нестабільності та епізодичності його існування у капіталістичному суспільстві, що постійно змінюється під впливом технологій.

Своєрідним творчим пошуком, що є новаторським підходом для розуміння стану сучасного суспільства, можна вважати концепцію «макдональдизації» Дж. Рітцера. Вона являє собою розвиток веберівської ідеї раціоналізації суспільства і культури на основі принципів, за якими працюють ресторани швидкого харчування, фаст-фуду. Іншою важливою темою наукової творчості Рітцера є дослідження негативної ролі, домінуючої на сьогоднішній день моделі «суспільства споживання». Також соціолог розглядає і проблеми пов'язані із глобалізацією, що на його думку, ведуть до втрати різноманітності соціального життя та домінування глобальної централізованої системи, що сама створює нові контрольовані та популярні форми, досліджується модель «суспільства споживання», наводяться як переваги так і недоліки означеного явища.

Проблеми етики глобалізованого суспільства осмислювали такі російські дослідники: Н. Зарубіна, Т. Науменко, С. Кравченко і О. Хлопкова. Серед українських дослідників, що займались означеною проблематикою слід виділити роботи В. Малахова, В. Додонової, Г. Подолян. У їхніх працях мова ведеться про наслідки та небезпеки пов'язані із явищем макдональдизації і раціоналізації світу, а також показується як сильно зазначені явища змогли проникнути у кожную сферу нашого суспільного життя, починаючи від торгівлі та сфери послуг, в якій це явище зродилось, і закінчуючи сферою особистісних, сімейних та навіть інтимних стосунків.

На основі цих досліджень робиться висновок, що соціальний простір і норми суспільства є потужною силою, що дійсно створюють доволі вагомий тиск на особистість і сучасність насправді має багато найрізноманітніших проблем. Проте, незважаючи на все це, вона також дає людству й досі незнане багатство інформації та ідей, відкриває нові можливості і може стати справжнім плацдармом для переходу в нову епоху постмодерну. І щоб створити дійсно гідне суспільство потрібно не просто змінити себе та свої внутрішні орієнтири, але й показати суспільству, що шлях тотального споживання не призведе до задоволення потреб.

Об'єкт дослідження: сучасні тенденції суспільних трансформацій.

Предмет: процеси масовизації, індивідуалізації та макдональдизації у контексті впливу на зміни моральних орієнтирів і цінностей особистості й соціуму.

Мета: виявлення соціокультурних причин, сутності, ролі, впливів та наслідків процесів масовизації, індивідуалізації та макдональдизації на зміни морально-світоглядних засад особистісного й суспільного буття.

У відповідності із поставленою метою передбачається виконати наступні **завдання:**

- проаналізувати тенденції формування ціннісних орієнтацій індивіда та суспільства в умовах науково-технічної революції XIX-XXст.;
- означити основоположні засади і риси раціоналізації сучасного світу;
- виявити причини змін у спрямуваннях людського існування з модусу буття до модусу володіння у суспільствах масового споживання;
- проаналізувати соціокультурні причини та наслідки масовизації суспільства з часів античного «полісу» і до сьогодення;
- прояснити основні риси і моральні наслідки деперсоналізації особистості та втечі від відповідальності як показових явищ сучасності;
- означити основні тенденції змін суспільних настроїв і цінностей під тиском влади незримих спільнот;
- охарактеризувати прояви амбівалентності соціального простору сучасності і їх впливів на особистісний розвиток;
- виявити природу стрімких процесів «макдональдизації» та її вплив на сучасні соціальні інститути;
- показати причини та наслідки появи нового типу особистості ринкового спрямування;
- виявити основні риси дегуманізації і вплив деперсоналізації на суспільство;
- означити можливі перспективи розвитку для рішення сучасних прагматичних проблем.

Практичне значення: Результати дослідження можуть бути використані у сфері етики, соціології та філософії при розробці інформаційних матеріалів, вирішенні складних морально-етичних дилем, читанні лекцій з відповідної тематики тощо.

Методи дослідження: використані методи обумовлюються комплексним підходом до аналізу процесів, що являють собою значимі моральні проблеми сучасного світу: *історичний*, що передбачає об'єктивне дослідження появи та розвитку процесів масовизації, індивідуалізації та макдональдизації та динаміку їх розвитку; *загальнонауковий* метод аналізу, що дозволив з'ясувати значення появи, функціонування і впливу зазначених процесів на стан суспільства та індивідів у ньому; *компаративістський* підхід дозволив шляхом порівняння різних явищ, притаманним сучасному суспільству, виявити їхню специфіку, а також найбільш ключові та нагальні проблеми, що є притаманними для кожного процесу; *системний* підхід дав змогу розглянути складні трансформаційні процеси як невід'ємну частину суспільного буття загалом, їх значення та роль в сучасному глобалізованому просторі.

Структура: дипломна робота складається із вступу, чотирьох розділів, висновків і списку використаних літератури та джерел. Обсяг основного тексту роботи складає 104 сторінки, а список використаних джерел включає 52 найменування.

РОЗДІЛ 1. МОРАЛЬНІ КОЛІЗІЇ БУТТЯ ГЛОБАЛІЗОВАНОГО СВІТУ

На сьогодні наше суспільство переживає епоху складних метаморфоз соціальних норм і цінностей. Традиційна система зазнає руйнації, виявляючи найнегативніші аспекти аномії. Цей стан доволі тісно пов'язаний із процесами наростання впливу ресентименту, глобалізації і масовизації. Більше того, завдяки цьому формується своєрідний культ «жертви», де люди замість того аби брати відповідальність за свої вчинки на себе, дедалі частіше займаються пошуком винних серед інших людей. Що ж стало причиною появи цих феноменів?

Розвиток науки й техніки у ХІХ ст. показав людині новий шлях, в якому на будь-яку подію є своє раціональне обґрунтування, і чим краще ми можемо пояснити процеси навколо, тим більше зможемо керувати нашою історією заради досягнення певних цілей. Стверджувалось, що необхідно навчитись розуміти історію, засвоїти цей досвід та звільнитись від пересудів минулого аби творити майбутнє. Саме цим принципом і керувався марксизм, що набув широкого поширення у ХХ ст. Марксизм припускав, що поступовий розвиток техніки повинен зробити наш світ більш стабільним і впорядкованим. Багато дослідників вважали (такі як Дж. Оруел, М. Вебер та інші), що такий розвиток перетворить суспільство на механізм, в якому кожній людині буде відводитись роль простого і легко замінюваного гвинтика. Проте наш сьогоднішній світ доволі далекий від цієї ідеї. «Він не тільки не став більш «керованим», але й, судячи з усього, зовсім вийшов з-під контролю – наш світ буквально вислизає з рук» [11, с. 1].

Ми бачимо, що новітні технології тільки породжують все нові та нові проблеми. Сьогодні ми маємо і кліматичні зміни, і ядерні технології, і біологічну зброю тощо, - все це створює нові загрози не тільки для життя людини, але й ставить під питання виживання людства як виду. Глобалізація ж тут відіграє далеко не останню роль. Сьогодні навіть наука глобалізується.

Широко відомим є той факт, що кількість вчених зараз значно перебільшує загальну цифру за всю історію науки, але, при цьому, дійсно гарних науковців ми маємо чи не найменше.

Темп людського життя пришвидшується по всьому світу. Життя постійно супроводжується ризиком і він стає частиною нашого життя. Сенс такої глобалізації не криється просто в інформованості та доступності. Це не означає, що до нашого буденного життя просто додалися різні пристрої, такі як телевізори, комп'ютери чи смартфони. Це означає, що наш світ перетворився таким чином, що ці зрушення охоплюють абсолютно всі сфери нашого життя. Глобалізація сильно і дуже стрімко вкоренилась у суспільстві. Ще у 1980-х роках даний термін майже не використовували ні в науковій літературі, ні у повсякденному житті, а зараз майже кожен, хто вважає себе кмітливою людиною, починає говорити про це поняття із справжнім розумінням справи. Тому, аби краще розібратись в данній проблематиці, нам слід, спершу, поглянути на передумови формування та появи глобалізації та суміжних до неї явищ.

1.1. Ціннісні орієнтації індивіда та суспільства через призму науково-технічної революції XIX-XX ст.

Багато дослідників вважають, що зараз ми переживаємо справжній перехідний період. Наша епоха розвивалась під впливом науки, технологій і інтелектуального раціоналізму, що виник в Європі ще в XVII- XVIII ст. Індустріальна культура, на якій зросла сучасність, ввібрала в себе ідеї Просвітництва, де відправною точкою відліку стали виступи проти релігійного світогляду і догм, та заміна їх більш розумним підходом до життя. Змін зазнає не тільки світоглядна картина світу, але й починається руйнування традиційних цінностей. І такий світ розрухи породжує, на думку Гідденса, фундаменталізм. Він вважає, що «головною битвою XXI ст. стане конфлікт

між фундаменталізмом і космополітичною толерантністю» [11, с.2]. Ця думка пов'язана із тим, що наша сучасність – це світ, де образи та інформація постійно змінюються та множаться по всіх куточках світу. Ми постійно натикаємось на різних людей з абсолютно не тотожними позиціями. Космополіти тільки вітають таке багатство думок, а от фундаменталісти, навпаки, - зустрічають його з тривогою та непевністю.

Толерантність щодо культурного різноманіття і демократія тісно взаємопов'язані, а демократія сьогодні поширюється по всьому світу. За її поширення і відповідає глобалізація, що стає чи не найвизначнішою характеристикою нашої доби. Її наслідки відчуваються повсюдно. Так, наприклад, світовий ринок наразі настільки розвинувся, що для нього немає ніяких перешкод у вигляді національних кордонів. Країни втрачають більшу частину свого суверенітету, стаючи в'язнями економіки, а політичні лідери більше не мають такої сили, щоб докорінно впливати на різноманітні події. Зараз ми навіть бачимо, що люди самі відчувають на собі ці зміни. Багато індивідів поступово втрачають інтерес до політики як такої, відчуваючи, що промови лідерів є справжнім пустослів'ям, адже їм вже більше не під силу вплинути на щось глобально. У наш час ми більше не можемо говорити про конкретні суверенні країни, - всі вони перетворились на фікцію.

Іншим прикладом є світова економіка, яка зараз є повністю прив'язаною до електронних грошей, простих цифр на екрані комп'ютера. Таким чином власники великих фондів мають змогу одним натиском клавіші миші переказувати величезні кошти з однієї частини світу в іншу. Це результати впливу глобалізації на наше життя і вони охоплюють усі його сфери. Що ж стало причиною появи такого потужного явища?

Понад усе на її формування вплинув розвиток систем комунікацій. Усередині XIX ст. художник-портретист Семюел Морзе вперше передав по електричному телеграфу повідомлення. «Що створив Господь?» - запитав він.

Ця подія ознаменувала початок нової ери. Якщо раніше, аби передати комусь повідомлення, необхідно було віднайти людину, котра його доставить, то тепер, вперше за всю історію, у людини з'явилась можливість пов'язати протилежні точки земної кулі всього за декілька секунд.

Таке відкриття одразу і докорінно змінило людський простір. «Якщо зовнішність зірки телебачення стає більш знайомою для нас, аніж обличчя сусіда, що живе напроти, то це означає, що дещо змінилось у самому характері нашої повсякденності» [11, с.4]. Традиційні цінності також переживають сильну трансформацію. Ніколи в історії ще не було створено такого суспільства, де чоловіки та жінки мали б абсолютно однакові, рівні права. Саме тому важливо зараз зрозуміти, що явище глобалізації не живе десь «там», у глобалізованому просторі верхів (політиці, науці чи економіці). «Це явище перебуває в «безпосередній близькості до нас», впливаючи на найінтимніші і особистісні аспекти нашого життя» [11, с.4]. Більшість людей вважають глобалізацію чимось таким, що ніби вихоплює владу з рук місцевих громад і держав, виносячи їх на міжнародний рівень. І це дійсно правда, однак, це лише один з її наслідків, що абсолютно нездатен описати масштабності її впливу на суспільство. Більше того глобалізація також часто породжує і цілком протилежні явища. Цю тенденцію дуже вдало описав Д. Белл, який стверджував, що «масштаб держави стає не тільки занадто малим для вирішення великих світових проблем, але і занадто великим для вирішення малих» [11, с.5]. Відтак глобалізація, усупереч поширеним поглядам, доволі часто стає також і причиною відродження місцевої культури та ідентичності по всьому світу. Націоналізм починає оживати у якості цілком виправданої реакції, намагаючись протистояти тотальному контролю глобалізації.

Іншим наслідком глобалізації є Індустріальна епоха. За Фроммом саме вона дала людству Великі Обіцянки Безмежного Прогресу. Людство марило ідеями матеріального достатку, свободи, панування над природою та

соціального благополуччя. Увесь процес історичного розвитку людини ніби був спрямований на справжнє підкорення органічного світу. Промисловий прогрес дав людині можливість замінити використання тваринної чи людської праці на підприємствах механічною. Органічна енергія (вітру, сонця чи води) замінюється ядерною і незалежною від природних процесів. Зараз ми навіть маємо цілі проекти по створенню та заміні людського розуму штучним інтелектом. І прогрес у цих дослідженнях по-справжньому вражає. Ми знаходимось на шляху до повної заміни органічного неорганічним, мріючи, що техніка, в кінці-кінців, зможе зробити нас всемогутніми, а наука – всезнаючими.

Підвищився і середній рівень достатку на душу населення, а те, що раніше було доступним лише меншинам, зараз відкривається для широкого загалу. Інформація швидко облітає усю планету, і людина зараз, сидячи вдома, може прекрасно знати як виглядають Єгипетські піраміди, Біг Бен чи Ейфелева вежа. Для заможних людей зараз взагалі немає ніяких кордонів і це створило думку і для середнього класу, що нові технології зможуть урівняти всіх у правах. Так з'являються ідеї комунізму і соціалізму, що поставили собі за меті створити нове суспільство із новою людиною для якого Божий Град перенесеться на землю, створивши при цьому Новий Земний Град Прогресу. «Ця нова релігія вселила в її прихильників надію, дала їм енергію і життєву силу» [38]. І людина у повній мірі починає відчувати себе Богом.

Однак, на жаль, Великі Обіцянки так і залишились лише пустими обіцянками. Сучасний світ воістину зміг розчарувати людину, зруйнувавши всі повітряні замки прогресу та нового суспільства, заснованого на рівності та свободі. Люди дедалі частіше починають приходити до таких важливих висновків:

1. Необмежене задоволення всіх бажань ніколи не зможе стати шляхом до процвітання, щастя чи навіть отримання максимуму задоволення;

2. Це пов'язано із тим, що, попри усю свободу в виборі, рівність у правах та велике поле можливостей, людина все ще не відчуває себе господарем своєї долі. Майже кожен замислюється над тим, що всі ми «стали гвинтиками бюрократичної машини, і навіть наші думки, почуття і смаки тепер повністю залежать від уряду, індустрії та засобів масової інформації, які перебувають під їх контролем» [38].

3. Незважаючи на уявну рівність, прірва між багатою та бідною частиною населення тільки зростає;

4. І навіть технічний прогрес створює нову загрозу нашому навколишньому світу, де ядерна війна здатна винищити усе життя на нашій планеті.

Критики глобалізації розглядають її як справжнього предвісника повної розрухи, стверджуючи, що її шлях – шлях руйнування та знищення місцевих культур та посилення нерівності по всьому світу, що призведе до ще більшого погіршення умов життя бідних і знедолених. Вони вважають, що глобалізація із необхідністю створить світ переможців та переможених. І людей другої категорії буде значно більше. Ці страшні висновки підтверджуються не менш вражаючими фактами. Так, в африканських країнах на південь від Сахари дохід на душу населення значно знизився в порівнянні з кінцем 1970-х рр. А у багатьох менш розвинених країнах «норми в області безпеки життя і екології практично відсутні або ж занижені настільки, що деякі транснаціональні корпорації продають там товари, поширення яких в промислово розвинених країнах обмежено або заборонено» [11, с.6]. Це і неякісні ліки, і різноманітні шкідливі пестициди або сигарети з високим вмістом смоли чи нікотину. Ось таким і виглядає наразі наше «всесвітнє братство», чи краще буде навіть

сказати «всесвітнє піратство», де багаті постійно намагаються наживатись на бідних.

При всьому цьому, нам не варто звинувачувати у цій статистиці верхівку суспільства. Глобалізація вже давно перестала бути централізованим явищем, яким можуть керувати невеликі групи людей чи навіть масштабні міжнародні корпорації. Ми своїми силами створили гіганта, що наразі встановив свою незриму, але надзвичайно дієву силу, якій подпорядковується більша частина людства. Минулі форми геополітики застаріли і наразі нам необхідно передивитись свою ідентичність уцілому та замислитись над цим доволі неоднозначним і незрозумілим станом суспільства, в якому ми зараз всі знаходимось. У таких умовах людина починає відчувати справжній розпач. Вона не знає, що робити та як приборкати техніку, яку сама вона і створила. Що ж стало причиною краху науково-технічної революції та її Великих Обіцянок?

Усі погодяться, що людина у своєму житті завжди буде намагатись отримати щастя і максимального задоволення та уникати страждань (як у радикальному гедонізмі). Ми бачимо, що проблема сьогодення якраз таки і заключається у тому, що воно йде у супереч із цим основним бажанням для будь-якої істоти. Прагнення до безмежних насолод завжди буде вступати «в протиріччя з ідеалом дисциплінованої праці, і буде аналогічним протиріччю між етикою одержимого роботою і бажанням повного байдикування у вільний від роботи час» [38]. Проте одержимість в роботі рівносильна одержимості в задоволеннях і поодиноці обидва ці заняття врешті-решт забрали б у людини здоровий глузд. А от їх поєднання цілком має право на життя. Беручи до уваги ці факти, ми тепер можемо сказати, що для нормального та щасливого людського життя концепція гедонізму не підходить. Фромм вважає, що наше суспільство «складається з свідомо нещасних людей - самотніх, вічно тривожних і сумних, здатних тільки до руйнування, що постійно відчувають

свою залежність і радіють, якщо їм вдалося хоч якось вбити час, який вони постійно прагнуть заощадити» [38]. Вперше в історії задоволення потреби в насолоді перестає бути привілеєм меншин, а стає доступним для все більшої частини населення. І з огляду на те, що у таких умовах люди все ще є нащасними, ми можемо зробити висновок, що щастя нетотожне задоволенню. Наш час і дана робота має на меті вирішити цю проблему та показати в яких умовах ми постійно маємо справу із деформацією та руйнацією особистості, а які з них, створюють ціле поле для її розвитку та щасливого життя.

1.2. Сутнісні риси раціоналізації

«Людські істоти, заради виживання, завжди потребували системи орієнтації у світі і об'єкт поклоніння»

Е. Фромм

Людина за своєю природою потребує організації. Їй необхідно структурувати простір навколо себе, пояснювати та впорядковувати його. Без такої картини світу людина відчувала б себе занадто розгубленою і не змогла б діяти цілеспрямовано і послідовно. Лише коли світ перетворюється на систему, де кожна річ, процес та явище мають своє пояснення, – тільки тоді людина може відчувати впевненість в собі та своїх силах. Звичайно, багато людей зараз скажуть, що вони не мають ніякої такої системи над собою і діють вільно реагуючи на зовнішні імпульси, завдяки своєму власному судженню. Проте, це лише омана, в якій вони просто приймають свою власну філософію за щось, що є зрозумілим само по собі.

Фромм вважає, що суспільство зазвичай організовується за двома основними принципами: патріархальним і матріархальним. Материнський принцип це безумовна любов, адже «мати любить своїх дітей просто тому, що вони її діти, а не тому, що вони подобаються їй. Материнську любов не можна

заслужити гарною поведінкою, її не можна і втратити і згрішивши» [38]. Материнська любов - це завжди милосердя і співчуття. Любовь батька має трохи інший характер. Вона обумовлюється як раз таки гарною поведінкою дитини, її успіхами. Фромм вважає, що батько сильніше буде любити того, хто буде на нього найбільше схожим. А отже, любов батька – це справедливість.

Ці два принципи, на думку Фромма, характеризують і два начала в кожній людині (чоловіче і жіноче), а також властиву людині потребу у милосерді і справедливості. Система сучасного суспільства не є гармонійною, оскільки, вона орієнтована виключно на патріархальний принцип, де аби заслужити схвалення влади та спільноти, людині необхідно присвятити своє життя праці. В основу такої «індустріальної релігії» покладено новий соціальний характер. Його суть - це страх і підпорядкування могутній чоловічій владі, а також культивування почуття провини за непослух. На передній план виходять поняття користі, егоїзму та прибутку. А через таку установку на раціональність, мораль починає зазнавати постійних і серйозних утисків і в людини буквально вибивається стійкий ґрунт під ногами.

Більше того, як вже було зазначено у минулому пункті, у наш час все більш помітною стає певна тяга до уніфікації культур та, водночас, руйнації їхніх ідентичностей та традиційних цінностей. Відбувається інтенсифікація міжкультурних комунікацій, яка охоплює весь світ і перетворює його в єдиний комунікативний простір. Виникає явище макдональдизації, що є формою осмислення сучасного глобалізованого простору через призму раціонального сприйняття. Але, перш ніж перейти до розгляду даного поняття, краще розглянути передумови, що заклали у нашу свідомість той бюрократизований принцип, заснований на споживанні і постійному конвеєрному виробництві.

1. **Наукове керівництво (тейлоризм)**, що було запропоноване Ф. Тейлором у 1903р. Основним мотивом його ключової роботи «Принципи

наукового управління» було підвищення продуктивності праці завдяки раціоналізації і уніфікації трудового процесу. Із появою трестів та масових підприємств основою праці більше не може бути спонтанність, що була властива соціальному устрою минулого. Природа сучасної соціальності, хочемо ми того чи ні, базується на науці, техніці та інженерії, а тому й управління повинно базуватись на детальних дослідженнях, ясно виражених і твердо встановлених принципах, де більше не має місця для невизначеності поглядів керуючої верхівки. Головним завданням тейлорівського проекту є «створення наукової системи мір, що дозволить зробити абсолютно прозорою, раціональною і контрольованою сферу праці» [29]. Основу управління повинно складати нормування трудового процесу, його гранична раціоналізація, розкладання на складові, їх уніфікація та обов'язковий хронометраж. Будь-який управлінець таким чином, зобов'язаний знати трудовий процес краще від свого робітника, а для цього сам процес виготовлення продукції повинен бути розписаним «з точністю технічного креслення».

Його послідовників називали «експертами з ефективності». Їх метод полягав у тому, що вони обирали декілька працівників, переважно з різних робочих процесів, які були особливо вправними у виконанні своєї роботи. Далі велось дослідження як саме вони працювали, які операції та яким способом їх виконували, які інструменти застосовували при цьому тощо. Після цього замірювали час, що був необхідним для виконання відповідних задач. На останньому етапі ці експерти відкидали усі непотрібні та безцільні рухи та операції, вираховували середній час необхідний на виконання роботи, та отримували найбільш ефективний спосіб досягнення жаданої цілі. Тейлор вважав, що «якщо дозволяти працівникам самим обирати інструменти і методи для виконання завдання, то це обов'язково призведе до низької продуктивності і поганої якості праці» [31, с. 117]. Тому він був прихильником повної стандартизації. На його думку, погані стандарти краще,

ніж їх повна відсутність, оскільки вони ведуть принаймні до деяких покращень в продуктивності і якості роботи.

2. Конвеєрне виробництво (фордизм). Зазвичай винахідником конвеєра вважають Генрі Форда, хоча це більшою мірою було заслугою його інженерів. Для отримання високого прибутку раніше вважалося за необхідне встановлювати високу ціну на товари і мінімальну заробітну плату. «Форд пропонує прямо протилежне: для успішного функціонування виробництва необхідні низькі ціни на товари і висока заробітна плата робітників» [29]. Це гарантує їх високу купівельну спроможність, створює ринок збуту та умови для масового споживання, а також встановлює зв'язок між виробником та покупцем. Тому у фордизмі виробництво слугує не торгівцям, а, у першу чергу, споживачам. Воно повинне виконувати обслуговуючу функцію, де власник, наймані робітники і споживачі утворюватимуть нерозривний зв'язок. Автомобільний конвеєр Форда був розроблений задля заощадження часу, енергії і грошей, а його організаційні принципи можна звести до **трьох базових**:

1) Здійснювати виробництво *найпростішим чином, без посередництва бюрократичних структур і підрозділів влади*. Це означає, що складні набори дій усуваються, і робочі, наскільки це можливо, виконують операцію одним простим рухом, а число операцій, пов'язаних з виробництвом, повинно скоротитись до мінімуму;

2) Мотивувати робітників через *високу заробітну плату, використовуючи її як матеріальний стимул до праці*. Для Форда висока оплачуваність для нього – запорука успіху, але й тут не все так просто. Вона із необхідністю тягне за собою високий рівень контролю за працівниками, оскільки людина повинна чітко знати за що їй платять, та які навички та якості цінуються;

3) «Утримувати всі машини в найкращому порядку, підтримувати скрізь абсолютну чистоту для того, щоб робітник міг навчитися поважати свої інструменти, своє оточення і самого себе» [29].

Таке використання конвеєрного виробництва веде до масового виробництва, спрощення та доступності. Навіть у сфері будівництва ми можемо побачити справжні конвеєри, де будинки створюються за подібним принципом. Робітникам нічого не потрібно вимірювати чи відсікати, всі фрагменти будинку були виготовлені за встановленими стандартами заздалегідь. Їх навіть фарбують в одні й ті ж кольори, аби не замислюватись над цим. В результаті, «як тільки виритий фундамент, один, два, три! - і будинок вже готовий. [31, с.125].

3. **Бюрократизація.** Для Дж. Рітцера взагалі концепція макдональдизації є розширеною і доповненою версією веберівської теорії раціоналізації. Під раціоналізацією тут розуміється збільшення можливості прорахунку і керованості поведінки індивідів та інститутів. І саме ця раціоналізація у М. Вебера тісно пов'язана із бюрократизацією – «широкомасштабною організацією, що складається із ієрархічно вибудованих служб, де люди в них мають певні обов'язки та повинні діяти відповідно до встановлених правил та писаних норм, а також підкорятись тиску, який створюють чиновники на вищих постах» [31, с.104]. На перший план виходить поняття «ефективності», а якості приділяється дедалі менше уваги, з'являються конвеєрні виробництва, праця спеціалізується. Бюрократія працює за принципом: вибрати найкращі засоби задля досягнення поставлених цілей, не зупиняючись навіть перед насильством. Службовці на таких підприємствах виконують свою частину завдання, зазвичай слідуючи встановленим приписами і, як правило, визначається строга почерговість кожної операції. Тільки коли кожен із службовців завершує, слідуючи строгому порядку, свою частину роботи, вся задача визнається виконаною.

Таку раціональність Вебер називає формальною. Це означає, що пошук людьми оптимальних засобів досягнення мети обмежений правилами, нормами і великими соціальними структурами. Таким чином, важливим аспектом формальної раціональності є те, що вона надає людям обмежений набір засобів. «У формально раціональних системах практично кожен може (або навіть повинен) діяти одним і тим самим, оптимальним шляхом» [30, с. 105].

Тепер ми бачимо, що всі ці процеси доволі схожі одне з одним. Усюди за кожним робітником на подібних виробництвах закріплюється певна операція, яку він повинен виконувати максимально швидко та ефективно. Йому забороняється здійснювати непотрібні операції, завжди існує чітка та прозора інструкція стосовно того, що, як, коли і де йому потрібно робити, а всі важкі операції поступово усуваються з підприємств, замінюючи їх легкими діями, що є зрозумілими кожному. Завдання завжди діляться на найбільш прості етапи, що здатен виконати кожний без будь-якої підготовки. Часто підприємці навіть створюють спеціальні посібники, в яких чітко встановлюється точний час необхідний для виготовлення кожної деталі продукції, розписується поетапно уся послідовність дій, встановлюються чіткі параметри та стандарти якості для кожного продукту. Так наприклад, аби досягти такої однаковості, у ресторанах мережі «Morton's», службовці роблять все «по книзі», вірніше, по папці з ілюстраціями, що зображають кожний інгредієнт, один за іншим. І так про всі 500 страв, які там подаються, включаючи соуси і гарніри. Таким чином, замість того, щоб докладати свою креативність у справу, люди вимушені заперечувати свої людські якості і діяти, наче роботи. А це веде до легкої замінюваності людини іншими людьми та навіть машинами чи роботами. Відтак, робоча рутинна також підлягає стандартизації: працівник раз за разом монотонно виконує відведену йому роботу, часом навіть не задумуючись над тим, що він робить, виконуючи все «на автоматі». Таким чином відбувається декваліфікація і те, що раніше

виконувалось невеликою частиною кваліфікованих працівників, наразі ділиться між багатьма зовсім недосвідченими людьми, де кожний відповідає лише за свою, у край невеличку частину роботи. Це, у свою чергу, веде до гомогенізації праці. Люди стають «одноразовими», і будь-якому робітнику завжди надзвичайно легко відшукати заміну, оскільки, кожен слідує одним і тим самим, чітко визначеним правилам. «Від людей, наділених різноманітними вміннями та навичками, знову і знову вимагають виконувати обмежену кількість спрощених задач. Замість того, щоб докладати зусилля, люди вимушені відкидати свої суто людські якості та діяти як справжнісінькі роботи» [31, с.121]. Бюрократизація не потребує творчих здібностей, вона не шукає талантів, їй потрібні найпростіші особистості та мінімум комунікації. Це сфера домінування простих правил і повсякденної рутини.

Отже, тепер ми бачимо, що наше сьогоденне суспільство має раціоналізовану реальність. У гонитві за організацією і структурою люди створили власного демона системи, що тепер постійно змушує людину працювати на себе. Сьогодні ми бачимо як швидко розвиваються технології і життя ніби з кожним днем спрощується. Повсюди ми бачимо різноманітні правила і загальні права, яких повинен дотримуватись кожний. Виходячи на роботу, працюючи на підприємствах, ми потрапляємо у систему, де все працює за певними законами, де нікому не потрібна людська унікальність та індивідуальність, де від кожної особистості потребують із необхідністю забути про всі свої визначні та унікальні риси та просто виконувати те, що від неї потребують. У таких умовах людина поступово деперсоналізується і розчиняється у масі, повністю приймаючи і погоджуючись із умовами, що ставить перед нею суспільство. При цьому, нам більше не потрібно витратити стільки часу на пошуки інформації, помилятись та шукати нові шляхи для рішення вже давно відомих проблем, - про все це вже подбали інші. Кількість інформації зростає і вона повсюди нас оточує. Майже на кожне питання

сьогодні можна знайти відповідь чи пораду і проблема сьогоdnішнього світу полягає як раз таки в тому, що наш світ є абсолютно не схожим на минулі епохи. «Соціальна раціональність сьогоdnення значно відрізняється від раціональності класичного і навіть некласичного типів» [15]. Хоча вона і користується класичними принципами, однак, вона водночас і заперечує цілісну картину світу, створюючи велике поле для можливостей кожній людині. Ми живемо у світі де фрагментарність, плюральність та релятивізм у поглядах на речі стають нормою. І кожен індивід, що зустрічається з таким глобалізованим простором, часто навіть не розуміє як ним користуватись. Він губиться у безодні варіативності поглядів і врешті-решт, перестає думати своєю головою, сліпо обираючи якусь вже встановлену схему, забуваючи зробити власні висновки. Це і є, на думку автора, головною проблемою, яку ми й спробуємо вирішити у даній роботі.

1.3. Моральні суперечності модусів буття й володіння у суспільстві масового споживання

«Соціальний характер – результат адаптації людини до тої конкретної культури, в якій вона живе, до конкретного типу організації суспільства» [39]. А тому, ми можемо говорити, що людина і соціум є поняттями надзвичайно тісно пов'язаними між собою. І, якщо ми зможемо описати та визначити основні принципи людської природи, то тоді в нас буде змога й оцінити, спрогнозувати або навіть вплинути на поточні соціальні процеси. А це, у свою чергу, може стати справжньою базою для побудови всієї людської культури.

Буття і володіння, на думку Фромма – «два основних способи існування, два різних види самоорієнтації людини в світі, дві різні структури характеру» [39]. І вони не є чимось, що обумовлюється виключно біологічно, вони так само є ще й явищами цілком соціального характеру. Дослідивши їх природу,

ми зможемо подивитись і на характер суспільства, який вони визначають, та побачити перспективи розвитку кожного шляху. Сам вибір між володінням і буттям суперечить здоровому глузду, оскільки, обидва вони є життєво-необхідними установками. Володіння представляється природно важливою життєвої функцією: заради виживання нам необхідно володіти різними речами. У суспільстві ми можемо спостерігати лише переважання одного з цих принципів, що визначає відмінності в індивідуальних характерах людей і типах соціального характеру.

Принципом володіння керує найсильніший з усіх інстинктів – самосбереження. Але тут він є сильно притупленим і вже перестає збуджувати людину до дії. Як вже зрозуміло із самої назви, орієнтація на володіння збуджує в людині жагу перетворити все навколо у свою власність. Така схема прибирає з людської діяльності все нове та творче, залишаючи лише певний поверховий набір дій та операцій, що є найбільш дієвим задля досягнення своєї мети – володіння. Тут відношення до світу та до себе в тому числі є абсолютно пасивним. Саме слово «мати» чи «володіти» є доволі типовим і повсякденним. Кожна людина щось має і чимось володіє. Це може бути одяг, будинок, автівка, телевізор, телефон тощо. Тому ми можемо говорити, що дана категорія є чи не найбільш природною. Але дане слово у багатьох мовах взагалі є відсутнім. «Так, в старосврейською поняття "я маю" передається непрямою формою "це відноситься до мене" [38]. Дуже цікава заміна та гра слів, чи не так? І хоча, на перший погляд, дані формулювання є доволі синонімічними, проте саме другий варіант позбавляє речення модусу володіння. Людина не має, не захоплює і не привласнює предмет собі, а лише асоціює, відносить його до себе. Навіть до свого тіла можна відноситись як за принципом буття, сприймаючи його як щось живе, так і за принципом володіння. Можна сказати: «Я – це моє тіло» (відношення), а не «В мене є тіло» (володіння, я маю ще й тіло). «Цікаво відзначити, що в процесі розвитку

багатьох мов конструкція "це відноситься до мене" замінювалась конструкцією "я маю", а от зворотний процес, як зазначав Еміль Бенвеніст, ще й досі не відбувався» [38]. І цей факт є надзвичайно важливим для нашого дослідження. Він наводить на думку, що розвиток слова «мати» є тісно пов'язаним із приватною власністю у її утилітарному значенні.

Наша сучасність є повністю просякнутою володінням. І хоча дане явище є необхідним для людини, проте зараз воно починає охоплювати навіть нашу повсякденність, повністю витісняючи буттєвість із життя, що є неприпустимим. Увесь наш світ зараз є орієнтованим на гроші, попит, славу, успіх – і все це перетворюється на основний сенс життя майже для кожного індивіда. Цивілізація створює жагу і гіпертрофує ті блага, що не є по-справжньому необхідними для людини. А це вже є суттєвою проблемою. Цікаво, що в суспільствах, в яких ідеї прогресу не відігравали вагомої ролі, концепція володіння не стала настільки успішною, оскільки, там орієнтація йде на внутрішній світ та дух, а не на власність та жадібність. Відтак, природа володіння впливає з природи приватної власності. «Ще в індустріальній епосі нормою стало придбання власності, що є гарантом більш високої позиції в соціальній ієрархії» [15]. Ця жага до накопичення призводить до невичерпного споживання, що перестає у такій кількості приносити людині щастя. Багато речей зараз ми купуємо не тому, що вони нам потрібні, а просто для того, щоб їх мати. ЗМІ, реклама та інші механізми тиснуть на людину, створюючи попит на не такі вже й потрібні речі.

Більше того, сучасна людина хоче мати не тільки речі, своєю жагою вона прагне охопити увесь світ, не розуміючи, що насправді кожна нова куплена річ аж ніяк не приближує її до щастя та задоволення. Людина завжди буде хотіти більше, навіть якщо вже й так має все. Яскравим прикладом є статистика, оскільки серед успішних та заможних людей, по-справжньому щасливих дуже мало. І хоча дійсно, володіння спочатку знімає і напругу і

тривожність, заспокоюючи людину, проте потім невдоволення всеодно наздоганяє людину. Ми працюємо, щоб мати гроші на вдоволення своїх потреб, повністю забуваючись при цьому в роботі. При чому часом людина вже може мати доволі великий прибуток, але при цьому зупиниться вона вже не може. Як наслідок, майже увесь час людина починає проводити у своїй роботі, що може взагалі не приносити їй задоволення. Вона намагається поглинути увесь світ. Це бажання в людині виникає через відчуття самотності і непевності перед завтрашнім днем і тому людина, через володіння, намагається отримати для себе гарант стабільності. «Я маю лише те, що мені підвладно», - так вона намагається себе заспокоїти. Проте володіння – це неправильне рішення проблеми. Воно може лише тимчасово заспокоїти людину. Володіння за своєю природою є спрямованим до повної відчуженості від себе, від інших та від суспільства у цілому і, в кінці-кінців, призводить до втрати зв'язку між собою і предметами свого володіння.

З іншого боку ми маємо модус буття і його ключовим важелем є тяга людини до солідарності та страх перед самотністю. Буття це активність і відношення до себе як до суб'єкта. Це незалежність та свобода. Тут варто зазначити, що мається на увазі під словом активність. За Фроммом, «це поведінка, що є соціально визнаною і цілеспрямованою і результатом якої є відповідні соціально корисні зміни» [38]. Це також і творча внутрішня діяльність. «Під буттям я розумію такий спосіб життя, при якому людина і не має нічого, і не бажає мати що-небудь, але є щасливою тому, що продуктивно використовує свої здібності і відчуває себе в єднанні з усім світом» [38]. Буттєвість це життєвість та осмислення своєї причетності до всього існуючого на землі, це істинність природи та реальності особистості, а не тільки видимість, яку дає володіння.

І якщо тепер ми поглянемо на саме значення слова «бути», то одразу побачимо, що воно є дещо більшим ніж просте дієслово зв'язка, що показує

тотожність між предметами та явищами і їх атрибутами. Бути – дещо більше ніж просто описове слово, воно показує реальність того, хто чи що воно є, та констатує його чи її достовірність та істинність. Тепер, аби ще краще побачити відмінність у сприйнятті цих двох форм, наведемо декілька прикладів.

1. Навчання. Студенти, що живуть за принципом володіння будуть намагатись законспектувати все, що сказав лектор, та майже досконально запам'ятати його слова. Це проста фіксація фактів, мета якої – сліпе слідування вивченому матеріалу. Вони не стануть вигадувати щось нове, задавати питання та оскаржувати думки. Всі факти приймаються на віру, запам'ятовуються та використовуються як таке, що є вже само собою зрозумілим і не потребує ніяких пояснень і доведень. Навчання студентів за принципом буття є зовсім іншим. Вони майже ніколи не почнуть слухати цікавий для них курс будучи *tabula rasa*, якесь мінімальне знання повинно обов'язково бути присутнім для більш глибокого та осмисленого вивчення матеріалу. Та навіть більше, більшість проблем, що виникають та розв'язуються по ходу курсу є вже для них відомими. Вони неодноразово думали про них, в них постійно з'являються нові питання та способи їх рішення. Вони не пасивні і вміють не тільки слухати, але й чути. Вони активно реагують на отриману інформацію. Вона збуджує їхнє мислення, створюючи нові ідеї.

2. Пам'ять. У згадуванні за принципом володіння пам'ять рухається суто механічно. Зв'язок між подіями тут утримується через послідовність дії і частоту повторів, а також їх логікою (пригадуються у першу чергу протилежні чи навпаки доволі суміжні поняття, що наштовхують одне на одне). Згадування за принципом буття нагадує активне відтворення ситуації із усіма почуттями, думками, відчуттями та образами, як візуальними так і аудіальними. Встановлюються «живі зв'язки». Так, «якщо зі словами "головний біль" у мене асоціюється слово "аспірин", то виникає цілком

логічна конвенціональна асоціація. Якщо ж ці слова "головний біль" викликають у мене такі асоціації, як "стрес" або "гнів", то я пов'язую цей факт з його можливими причинами, які я вже встиг побачити, вивчаючи саме явище» [38].

3. Спілкування. При бесіді у стилі володіння людина буде намагатись підготувати себе, особливо до якоїсь важливої зустрічі. Вона починає прокручувати в голові план, що їй можуть сказати, продумує можливі питання і свої відповіді. Підбадьорюючи себе, вона, в першу чергу, буде згадувати те, що має: свої минулі перемоги та успіхи, свій стан у суспільстві, одяг чи зв'язки, - а в діалозі намагатиметься наголосити на цих своїх сильних сторонах, аби створити найбільш привабливий образ та викласти «товар обличчям».

Ті ж люди, що ведуть бесіду без підготовки, керуються зовсім іншими орієнтирами. Вони просто забувають про себе в діалозі. «Їх власне "я" не перешкоджає їм, і саме тому вони в змозі реагувати на іншу людину і її думки всім своїм єством» [38]. В них виникають нові ідеї. Їм не потрібно наголошувати на своїх якостях і власності, вони намагаються показати себе такими, якими вони є. У будь-якій ситуації такі люди залишатимуться самі собою, продовжуючи реагувати на свого співрозмовника. Більше того, властива їм жвавність є доволі заразною для співрозмовника і допомагає йому подолати власний егоцентризм. Таким чином, бесіда перетворюється у справжній діалог, в якому вже неважливо, хто правий, а суперники перетворюються на простих співрозмовників.

4. Влада. Влада володіння тримається на різних атрибутах (мундир, титул, булава тощо). Король може бути доволі дурним та порочним, несправедливим та взагалі не мати тих якостей, які із необхідністю впливають з його положення, але в нього при цьому є все необхідне: королівський титул і дорогий одяг. Влада буття ж припускає, що знана особистість повинна сама по собі ніби випромінювати свій статус та владу і

робити це так, щоб ні в кого не виникало сумнівів в тому, що він чи вона цього гідний(а).

5. Наука. Чи не найкращим прикладом даних явищ є наше відношення до природи. Уявімо собі ситуацію: ми побачили дуже красиву й досі не знану квітку. Ми вирішуємо вирвати її з коренем, щоб продовжувати насолоджуватись цією красою вже вдома. Квітка таким чином перетворюється на жертву нашого інтересу, і наше бажання володіти нею прирікає її на смерть. Більшість науковців сьогодні працюють саме за таким принципом – заради істини вони готові вмертвляти все живе. Інше бачення тієї самої квітки може виражатись у простому спостереженні. Квітка не виривається, а досліджується у її природному середовищі, де її краса так само продовжує захоплювати собою.

Отже, тепер ми бачимо два зовсім різні принципи людського існування. І хоча, як виявилось, принцип володіння є більш дієвим, проте в перспективі саме він може призвести до найбільш руйнівних наслідків. Життя у бутті вимагає розуміння Іншого (і це стосується не тільки людей, але й братів наших меншин, рослин та природи загалом). Ми не можемо жити окремо від світу, так само як і не можемо стати його володарями. Все, що зараз необхідно зрозуміти людині – що ніякі технології не зможуть подарувати їй абсолютну владу. Навіть, створена людиною, техніка вже починає потроху виходити з-під нашого контролю, створюючи свою нову, неорганічну реальність. Орієнтація на буття якраз таки і повинна відновити зв'язок із собою, допомогти людині відчувати свою причетність до світу. Даний спосіб існування сильно пригнічується сучасним суспільством, проте він все ще існує і завжди буде існувати. Метою суспільства таким чином повинна стати повна переоцінка усіх існуючих цінностей та зміна форми соціального характеру від володіння до буття. Тут варто наголосити, що зміна орієнтиру не означає повне винищення альтернативи. Володіння та буття повинні навчитись жити разом

у згоді. «Господарями своєї історії ми ніколи не станемо, але знайти спосіб «зловити » наш світ, що вислизає в з рук ми можемо і повинні» [11, с.2]. А тому можна сказати, що зараз ми дійсно знаходимось на порозі нової реальності і тільки від нашого вибору буде залежати майбутнє не тільки наступних поколінь, але й усього людства.

РОЗДІЛ 2. МОРАЛЬНІ ВИКЛИКИ МАСОВИЗАЦІЇ ТА ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Ми вже встигли дослідити, що наша сучасна епоха є наскрізь просякнутою раціональністю, проте не раціональністю в її стандартному розумінні, а в сенсі постнекласичної раціональності. Сучасне суспільство відмовляється від побудови цільної системи, віддаючи перевагу окремим культурно-нормативним системам. Ми живемо у «постійному „порушенні” стабільності, у пошуці диссенсусу, розбіжності, а не консенсусу, одностайності, у протиріччі та протистоянні» [15]. А тому всезагальність поступово замінюється метафоричністю та варіативністю. Події дедалі частіше розглядаються у модусі можливості та ситуативності. А відтак, визнається й існування інших реальностей. Людський світ розширюється і з'являється навіть цифрова реальність. Більше того саме наука починає все частіше грати ключову епістемілогічну роль. І «в результаті цієї недовіри гранднарративи втрачають своїх „діючих осіб”, „великих героїв”, свої „небезпеки”, „великі пригоди”, „велику мету” і розсипаються на множину локальних мовних елементів, втрачаючи свою легітимуючу силу» [15].

Ж.-Ф. Ліотар назвав цю добу постмодерном. І в гонитві за всезагальними благами, ми починаємо чути тихий голос, що потроху диктує нам, що саме терор і фанатизм є тими засобами, що є необхідними для досягнення означеної мети: захопити всю реальність. На місце ідеологій, що раніше займались проблемами соціального устрою, розподілу благ та економіки, приходять ідеології, спрямовані на політичну полеміку. Ці, нові ідеології стають все менше орієнтованими на державу і, глобалізуючись, намагаються охопити своєю проблематикою увесь світ. Як приклад можемо назвати такі відомі ідеологічні рухи як: фемінізм, інвайроменталізм тощо. Вони не живуть в рамках однієї культури чи держави. Це є унікальні мужкультурні і цілком децентралізовані явища.

Особлива увага тепер приділяється плюралізму поглядів, що розглядають певну конкретну проблему, а не загальні блага. І таких ідеологій стає дедалі більше. Гранднарративи замінюються міні-ідеологіями. Це пов'язано з тим, що сучасний інформаційний простір став надзвичайно складним і тепер загальні питання часто показують свою невідомість. Відтак людство із необхідністю є вимушеним звертатись до специфічних і конкретних проблем, проте й вони вкупі не здатні створити дієву систему. На думку Джона Шварцмантеля, «вони... є доповненням або оновленням більш масових і розвинутих політичних ідеологій, але самі по собі нездатні забезпечити формування масштабних мобілізуючих рухів ідеологічної політики» [15].

Отже, можна говорити, що сьогодні ми маємо велику кількість різних індивідуалізованих ідеологій, кожна з яких відображає та намагається віднайти рішення цілком конкретних проблем. Проте через глобалізацію простору ці ідеології дуже стрімко ширяться по всьому світу, приваблюючи все більше людей. Таким чином породжується і явище масовизації, де кожна людина хоча має право обирати, що вона хоче робити та як, проте, обираючи, вона автоматично приєднується до певної доволі великої групи людей з вже сформованими цілями, цінностями та моральними орієнтирами. Тепер нам слід перейти до більш детального розгляду означених вище процесів.

2.1. Соціокультурні причини і характерні риси «бунту мас»

Сучасний світ переживає складну кризу, що тісно пов'язана саме із феноменом бунту мас. В чому він проявляється? В тому, що наразі вся влада над суспільством потроху переходить до мас. Ви спитаєте, а що поганого в тому, що широкий загал тепер виходить на центральну арену? На думку Ортеги-і-Гассета, «маси, за своїм визначенням, не повинні і не можуть

керувати, навіть власною долею» [27, Розд. I], що ж тоді говорити про управління усім суспільством? Які небезпеки криються в цих масах?

Людьми оволодіває «скупченість». Те, що раніше було так просто - знайти собі місце, тепер стає справжньою одвічною проблемою. Тут, однак, варто погодитись, що індивіди, які складають цей натовп існували і раніше, але вони завжди знаходились поза цим натовпом. Однак, проблема сьогодення не стільки в тому, що люди згуртувались, а скоріш в тому, що цей натовп почав займати місце, яке ніколи не було йому призначено. Все більше вони з'являються якраз у найкращих місцях, в більш-менш вишуканих куточках нашої культури, раніше доступних тільки обраним, меншинам. Меншини – люди особливої гідності, а маса - середні, пересічні люди. На жаль, так склалось, що сьогодні суспільством володіє людина без індивідуальності, такий собі безособовий «загальний тип».

Тут можна заперечити, закидаючи, що і меншини виростають із певних спільних інтересів, як і будь-яка елітарна група взагалі. Однак, вони відштовхуються від тих ідей, які за своєю природою виключають масове поширення, вони відштовхуються від більшості, і саме це відокремлення їх єднає. «Узгодженість всередині групи - фактор вторинний, результат загального відштовхування. Це, так би мовити, узгодженість в незгоді» [27, Розд. I]. Людина маси, навпаки, йде шляхом широкого загалу, вона не відчуває своєї особливості, вона така ж, як і усі інші, і вона щаслива відчувати себе такою.

Тепер нам слід прояснити значення слова «обраний» чи «особливий», що є тими ознаками, які часто приписують меншинам. Ці чесноти ні в якому разі не говорять про зверхність по відношенню до більшості, вони виражають вимогливість та строгість до себе. Такі люди є подвижниками, в той час як маса завжди до себе поблажлива, вона живе без зусиль, не хоче нічого вирішувати і просте пливе за течією. Цей поділ чимось нагадує «правовірний

буддизм, який складається з двох різних релігій: однієї - більш суворої і вимогливої (хінаяна - "малий шлях", шлях обраних, одинаків) та іншої - легкої і неглибокої (махаяна - "великий шлях", поширених серед широкого загалу). Вирішує те, на який шлях спрямовується людське життя, - з високими вимогами або ж з мінімальними». [27, Розд. I]. Таким чином, поділ суспільства на меншини та більшість це ні в якому разі не поділ на «вищих» і «нижчих», а скоріш на «активних» і «пасивних».

І тепер ми можемо перейти до суті проблеми: маса, не перестаючи бути масою, захоплює місця меншин, а найстрашнішим тут є той факт, що вони їх витісняють. Раніше кожен спеціальний рід діяльності виконувався кваліфікованою меншістю. Маса не претендувала на участь: вона знала, що для цього їй не вистачало кваліфікації; якби вона цю кваліфікацію мала, вона не була б масою. Маса завжди знала своє місце і погоджувалась з ним. Наразі вона протестує і захоплює ту царину, що їй не відведена. Це і є справжній «бунт мас». На думку Ортеги-і-Гассета, людина маси, недооцінюючи власну неосвіченість, саме через утвердження ліберальної демократії зрозуміла, що вона нічим не відрізняється від видатних політиків та громадських діячів, що вона так само обізнана у науках, як і вчені, що вона має право претендувати на владу, публічне визнання та кваліфікацію. Раніше маси вважали, що, врешті-решт, професійні політики, за всіх їх недоліків і помилок, все ж таки краще розбираються в суспільних проблемах, ніж вони. На жаль, наразі це розуміння все більше і більше втрачається. Що ж стало причиною появою та поширення явища масовизації у суспільстві?

По-перше, ще у ХХст. з'являється феноменологія Е. Гуссерля, яка вказала нам на ключову рису нашої свідомості – її інтенційну спрямованість на об'єкти, що є здатністю до певної реконструкції. Куб, наприклад, ми бачимо - в фізичному сенсі - тільки парою звернених до нас граней, але своєю свідомістю ми одразу ж схоплюємо усі його грані, а відтак і сам об'єкт доволі часто не є тотожним тому, що ми бачимо. Це відкриття дає простір для

зростання релятивізму, який взагалі має намір повністю зняти проблему істинності.

Далі З. Фрейду, у свою чергу, вдалося підірвати довіру до нашої пам'яті. Він показав, що спогади формуються значно пізніше самих подій, і дуже рідко події в них постають такими самими, якими вони були в дійсності, оскільки, до пам'яті постійно додається безліч інших проблем, що пов'язані із теперішнім станом свідомості (наші переживання, досвід та власне саме бачення минулої події постійно змінюються). Однак при всьому цьому подібні свідчення пам'яті є важливими, оскільки вони все ж таки складають частину події, хоча і суб'єктивну. Проблема сьогодення в тому, що суб'єктивність свідків переживання дедалі більше починає виходити на передній план. Вона перестає бути фарбою, що є необхідною для історика, перетворюючись на центр подій. Афект підпорядковує собі історичну реконструкцію, а пам'ять пасивного свідка стає ключовою для вирішення багатьох проблем.

Більше того у суспільстві відбувається нормалізація травматизму, в якому втілено статус пасивності. Ми більше не діємо, ми лише відчуваємо на собі зовнішні впливи як певні травми. І цей культ травми породив культ жертви, де кожен шукає винних. Меншини претендують на особливі права, тому що колись їх хтось принижував. Фігура жертви довгий час асоціювалася з Голокостом. У 1970-х навіть виникає культ Голокосту, будуються меморіали, збільшується випуск літератури, що присвячується даній темі, ведеться активний збір різних свідчень та беруться інтерв'ю у «тих, хто вижили». І в цьому пошуку статусу жертви криється дух епохи.

Проте якщо заглибитись у дану проблематику ще сильніше ми побачимо, що корені масовизації ми можемо віднайти навіть в античні часи. Так, вже в греків члени полісу завжди стояли вище усіх інших і їх ототожнювали з правдивими, чесними городянами, у той час як решта вважалась брехливими варварами. А, звернувшись до етимології, можна

побачити, що слова «знатний», «благородний», «привілейований» - синонімічні, або й взагалі, позначаються одним й тим самим словом з поняттям «добре». І такі слова як «простий», «плебейський», «брехливий» асоціюються з «поганим». Німецьке слово «Schlecht»(поганий) тотожне слову «schlicht», що означає «простий», а слово «Gut» (добре) схоже з німецьким «Gottlichen» (божественний).

Раніше найвища каста суспільства часто була водночас і жерцями. Самі ж жерці, за словами Ф. Ніцше, полюбляли все перебільшувати і в них все ставало більш небезпечним, аніж було насправді. Вони створювали різні ліки від хвороб, але за своїми наслідками їх ліки часто приносили ще більшої шкоди, аніж сама хвороба. Гординя, розпуста, злість, жадання помсти тощо також вбирають в себе цю подвійну небезпеку, адже відповідати людині за всі свої вчинки доведеться не тільки в реально-існуючому світі, але й в потойбічному, де кожному воздасться за свої гріхи.

Жрецькому типу протистоять воїни-аристократи. В них орієнтир йде саме на тілесність. Вони здорові, повні сил та відваги. Жрецький сан та священики такої сили не мають, вони просто безсилі і саме розуміння цього викликає в них ненависть. Саме тому найбільш кровопролитними війнами впродовж усієї історії були не війни між правителями чи аристократами, їх основою завжди була саме релігія. Згадаймо лишень нищівні Хрестові походи, спрямовані на знищення так званих “невірних” мусульман на Близькому Сході, Холокост проти євреїв, Тридцятирічну війну, початком якої послуговували різноголосся між католиками та протестантами, і цей список можна продовжувати. В чому ж тоді полягає зв'язок між масовизацією та цими двома представленими типами людської особистості?

Аби дати відповідь на це питання, нам слід зараз дослідити ще одне доволі важливе для нашого розгляду поняття - *ressentiment*. Ресентимент розквітає саме завдяки жерцям і породжує замкнену рабську мораль. Така

мораль «для свого виникнення завжди потребує, перш за все, певного протистояння в зовнішньому світі, потребує, кажучи фізіологічною мовою, певних зовнішніх подразників, щоб взагалі діяти, - її акція в корені є реакцією» [25, с. 425]. Аристократ же діє спонтанно, він шукає собі супротивника лише для того, щоб самоствердити себе. Поняття низького, вульгарного, химерного є лише бляклим образом, своєрідним контрастом, на фоні якого пани возвеличуються. Вони самі почуваються щасливими, їм не треба шукати того щастя у таємничому, чудернацькому світі, де *ressentiment* потім, після смерті, може врешті-решт отримати своє жадане щастя. Шляхетна людина відкрита для себе, *ressentiment* же, навпаки, через своє невдоволення станом речей в існуючому порядку, намагається усюди відшукати певне укриття, якусь лазійку. Правда жахає їх, а тому вони намагаються таким чином сховатися від неї. Такі люди є найбільш злопам'ятними, вони мовчазні та прекрасно вміють вижидати.

Для *ressentiment* ворог постає у вигляді зла. Він вигадує "злого ворога", "злого" якраз в якості основного поняття, виходячи з якого, і як антипод якого він вигадує і "доброго" - самого себе! Шляхетна ж людина спочатку тлумачить себе як хороше та добре і вже потім, в якості контрасту, створює уявлення про погане. Їм потрібен ворог для самовдосконалення, для того, щоб показати, що вони кращі. А тому будь-яка шляхетна людина буде поважати свого ворога і зможе відстояти себе та своє положення самотійно. Звідси вже й недивним стає факт, чому беззахисні, наче маленькі ягнята (*ressentiment*) перед лютими хижими вовками (у вигляді панів) починають приписувати їм ярлик ворога або ж зла. Проте Ніцше також зауважує, що при цьому саме *ressentiment* - тварина ручна та спокійна і є значно більш пристосованою до життя в цивілізації.

Де ж бере свій початок той ресентимент? Він базується на невдоволенні існуючим укладом речей і через це виникає необхідність створити щось інше, те місце, де ці слабкі, знедолені люди зможуть врешті-решт отримати своє жадане щастя. І саме в цей момент стає у пригоді

християнство. Саме християнська віра породила образ та цілий культ жертви, що й досі є поширеним у всьому світі. Ми бачимо, що в сучасному світі існує багато пам'ятників жертвам різних війн, Голодомору чи Холокосту. Так, звісно це справжні чорні сторінки нашої історії і ми повинні пам'ятати, що наші дії часом можуть мати нищівні та найтрагічніші наслідки, проте це зовсім не означає, що ми повинні карбувати саме ці події як значимі для нашої історії. Культ травматизму можна відчувати навіть у повсякденному житті. Запитайте себе, а про що зазвичай вам розповідають інші люди? Про свої перемоги та здобутки? Чи вони починають скаржитись на проблеми? Можливо, проблема якраз таки і полягає в тому, що люди з таким баченням світу, де образ жертви стає культовим, значно більше уваги приділяють своїм втратам і помилкам, аніж невеликим, але все ж таки перемогам та успіхам.

Повертаючись знову до теми християнства, слід наголосити, що, перш за все, віруюча людина приносить у жертву усю свою свободу, гордість, самовпевненість духу, і, в той самий момент, вона віддає усю себе в рабство. "Суб'єкт (або душа), мабуть, тому й був досі найкращим догматом віри на землі, бо він давав більшості смертних, слабким і пригнобленим всякого роду можливість витонченого самообману - тлумачити саму свою слабкість як свободу, а мінливість її існування - як заслугу" [25, с. 432]. Християнство хоче придбати панування над дикими звірами (тобто людьми), а засобом для цього є - зробити їх хворими, а, отже, зробити слабким - це християнський рецепт свого роду певного приручення до «цивілізації».

Розгортаючи свою критику далі, Ф. Ніцше пише, що християнство суперечить і основному закону природи, який полягає у постійній боротьбі за існування (волі до влади), де слабший повинен загинути. Звідси випливає і його теза: «падаючого- штовхни». Воля в Ніцше розуміється не просто як прагнення до чогось, це є своєрідний наказ, де наказ - це, перш за все, долання самого себе. Наказувати завжди важче, аніж підкорятись. Це стається не тільки тому, що людина яка наказує бере відповідальність за усіх своїх підлеглих, але

й тому, що цей тягар вибору може легко її розчавити. Волити означає зібратися в кулак, повністю віддаючись заданій цілі. Наказувати ж доводиться лише тій людині, що не змогла оволодіти собою. Волити означає хотіти стати сильнішим, хотіти розвиватися, вдосконалюватися.

Повертаючись до аналізу первісних часів, Ніцше пише, що тоді Богів поважали, їх кари боялися, вони були сильними. Християнський же Бог для нього надто милосердний. В «Антихристі» він пише: «Колись божество уособлювало собою народ, його силу та міць. Тепер воно тільки лише благе божество» [23, с. 280]. Такий Бог потрібен лише народу, що вже знаходиться на певному етапі свого занепаду. Бог, що заманує в потойбіччя, осуджує все тілесне, замість того, щоб, навпаки, возвеличувати його, Бог, що нездатний до покарання, що займає сторону хворих і слабких, є справжнім божественним Ніщо. Але, на його думку, саме така релігія і потрібна суспільству та цивілізації. Вона створює натовп, якому легко нав'язувати свою думку, що смиренно і без жодного сумніву, буде крокувати вже визначеним шляхом.

Вся релігія та будь-які божества виникли саме від почуття могутності. “Це почуття, - пише Ніцше, - оволодіває людиною раптово і непоборно, а трапляється це під час всіх сильних афектів. Це почуття настільки сильне, що породжує у людині сумнів у своїй особистості, адже вона в цей момент не наважується помислити себе причиною цього дивного почуття, і тоді вона підставляє замість себе більш сильну особистість, тобто божество” [24, с. 100]. Тоді виходить, що коли людина стикається з якоюсь могутньою силою та величчю, вона повсякчас сприймає її як надлюдську і, як наслідок, починає розкладати себе на дві сторони, одну слабку і жалюгідну та іншу – сильну та величну. І, відповідно, першим стає сама людина, а другим - Бог. Саме таким чином церква, вже в основі своїй, починає принижувати слово «людина».

Християнство формує стадність, бо пропонує строго визначену модель світу. В ній існують прості правила, слідуючи яким, кожний отримає жаданий результат. В християнстві слабкість стає перевагою, безсилля – добротою,

боягузтво претворюється в смиренність, а підпорядкування сильнішому – в слухняність. Невміння постояти за себе, дати відсіч нападнику постає як справжня доброта, небажання мстити.

Отож, з огляду на все вищесказане бачимо, що Ніцше виступає категорично проти церкви, проти усього християнського з її Богом та мораллю. І робить він це саме тому, що існування такої віри породило досі незнаний феномен масовості та скупченості, який в кінцевому випадку веде до відключення розуму, зведення всіх мотивів до страху і надії, покарання і винагороди, а замість досвіду і перевірки отриманого знання, вона пропонує своє сумнівне, а то й взагалі хибне знання, адже все вже написано у Божому Слові. Вже й так відомо, що потрібно робити, а чого робити не слід. Згода із цим законом, Словом і стає вищою метою. Тому Ніцше і називає християнство тою силою, що займається виродженням людини. Воно звертається до покинутих, а вглибині своїй таїть злість і помсту до всього владного і щасливого. Воно породжує рабів, зневажає життя і волю до влади. А так як для Ніцше добрим є все те, що йде від почуття влади (Macht) та підсилює його, а погане – все те, що йде від ницості, слабкості, то виходить, що християнство є занепадом, коли вироджується все сильне та вище, все те, що прагне до влади, коли превалювати починає нижча людина, людина натовпу.

Такою і є мораль рабів, яка й по сьогоднішній день не дає панам шансу на перемогу. Отак, слабка більшість здобула верх над сильною меншістю. І це неминуче призведе до створення посередньої, стадної людини. “Альтруїстично-демократичні поняття цінностей прагнуть зробити з сильного слугу слабого, з здорового - стража біля ліжка хворого, з вищого - слугу нижчого” [18], - зазначає Г. Зіммель. І це, звичайно ж, тільки принижує людський тип. Причину ж такого перевороту Ніцше вбачає у християнстві, релігії, що породила рабську мораль і зневажила як волю до влади, так і волю до життя. «А тому Данте, - зазначає Ніцше, - жорстоко помилився, коли він,

відверто вганяючи кожного в острах, проставив над брамою свого Пекла напис: "І мене сотворила вічна любов", - над воротами християнського Раю з його "вічним блаженством" міг би, у всякому разі, і повною мірою, стояти напис: "і мене сотворила вічна ненависть" [25, с. 434].

М. Шелер же піддає критиці деякі судження Ніцше щодо ресентименту, говорячи, що він не може бути засадничим принципом цивілізації. Ресентимент, на його думку, – «хибна свідомість». Це є тривале психологічне отруєння душі, що виникає через заборону реалізації певних почуттів чи афектів або ж через власне безсилля (боязливість, неміч).

Найважливішим вихідним пунктом для становлення ресентименту, на думку Шелера, є імпульс помсти. Ресентимент є завжди реакцією на певні зовнішні збудники. Помсті ж передують образа чи напад. Дві характерні риси для кваліфікації акту помсти ресентименту: гальмування і стримування протягом певного часу реакції на дію, що викликала невдоволення чи образу та обумовлене цим перенесення відповідної реакції на інший час у більш сприятливій атмосфері. Подібне гальмування виникає через усвідомлення думки про те, що безпосередня реакція призведе до поразки, і ясним почуттям "нищотності", "безсилля", пов'язаним з цією думкою. Отже, помста вже сама по собі - почуття, що виникає з переживання безсилля, це доля «слабкого». Якщо, наприклад, тварина, що піддається нападу, кусає нападника, то це не можна назвати помстою. Прямий удар у відповідь на ляпас - теж не помста.

Ресентимент виникає найчастіше в суспільстві з ідеологією рівних прав і поширюється, коли з'являється можливість порівнювати себе з кимось іншим.

Ціннісні порівняння, супроводжувані словами «Ти кращий за мене!» — найперше джерело безсилої заздрості. В таких суспільствах, хоча публічно визнається соціальна рівноправність, однак фактично існує величезна відмінність у владі, у майновому стані, у рівні освіти різних суб'єктів. Тобто, виходить, що в такому суспільстві кожен начеб-то має "право" порівнювати

себе з іншими, що повинні бути такими самими, однак, він не може зрівнятися з ними реально.

Другим відправним пунктом у формуванні ресентименту є заздрість, ревності і прагнення до конкуренції. Заздрість народжується лише там, де спроба дістати річ існуючими способами не вдалася, і де з'явилася свідомість власного безсилля.

Формальна структура виразу ресентименту має такий характер: щось (А) стверджують, вихваляють не заради його власної якості, а з інтенцією заперечити, засудити, девальвувати щось інше (В). А таким чином "розігрують" його проти В. Саме там, де люди приходять до своїх переконань не шляхом безпосереднього спілкування із світом і речами у ньому, але лише завдяки критиці і через критику думок інших людей, саме там розквітає ресентимент, на думку Шелера.

Крім цього ресентимент - в разі, якщо його носій знаходить співчуття серед інших людей, що опинилися в полоні тих самих думок про власне безсилля, починає скупчуватись в один великий клубок, перетворюючись на колективний ресентимент. І саме феномен «маси» тут відіграє ключову роль.

Отже, тепер ми бачимо те підґрунття на основі якого змогло з'явитись явище масовизації. Ніцше, дійсно доволі різко критикує церкву і дуже влучно простежує формування в людини певних загальних понять і єдиної схеми організації простору навколо. Він показує як саме змінюється людина під тиском різних церковних догм і яку небезпеку вони в собі ховають. Адже сліпе слідування та прийняття правил дійсно веде до появи людини, що втрачає здатність до критичного мислення, що хоче лише слідувати певним вже встановленим орієнтирам. Однак, Ніцше не відкрився істинний сенс релігії. На мій погляд, вона все ж таки повинна існувати, але не втому вигляді в якому ми маємо її зараз. Релігія повина завжди невід'ємно бути пов'язаною із вірою і лише допомагати людині не втрачати сил і надії та продовжувати рухатись вперед. Те про що говорить Ніцше, на мій погляд, є чимось більш

схожим на ідеологію чи картину світу і навіть наука, що є повністю протележною релігії, в кінці-кінців може призвести до однакових результатів. Ніцше, апелюючи до релігії, дає приклад системного мислення, де втсановлюється чітка послідовність дій і порушення є неприпустимими. Раціоналізація про яку ми говорили в минулому розділі якраз таки і є більш вдосконаленим і виточеним прикладом такого способу орієнтації людини в просторі.

2.2. Деперсоналізація особистості і втеча від відповідальності

Однією з основних вимог для людини натовпу (маси) Ніцше бачить в правдивості, але правдивості в якості пізнавальності і відносної сталості особистості. Це означає, що метою виховання людини натовпу стає приведення її до певної віри, яку маса створила власноруч, а потім вимога від людини правдивості, що повністю ґрунтується на цій вірі. Істина для стада - це те пояснення, що викликає мінімальне напруження духовних сил. В таких умовах людина настільки уподібнюється іншим, що починає припускати, що інші люди відчують ті ж самі почуття, що й вона сама. Це пасивність, нерухомість, застій і постійне збереження. Люди натовпу більше воліють підкорюватися вже існуючим нормам та законам, аніж власноруч творити їх. Тут немає місця нічому новому і творчому.

Т.Адорно вказує й на те, що, зважаючи на сучасне "суспільство масової культури", натовп з його мораллю виражає не період застою, як вважав Ніцше, але період становлення функціональної і абсолютно анонімної влади, набагато більш сильної в своєму пануванні над людським стадом, ніж влада якого-небудь вождя. І це також правдива характеристика. Маси завжди пасивні. Вони не проектують, не планують, не створюють, а лиш використовують. І тут ми підходимо до самої суті тої небезпеки, що криється під словами «бунт мас».

«Почнемо із невеличкого статистичного факту: за всю історію з VI ст. і до 1800р. населення Європи ніколи не перевищувало 180млн. Однак із 1800р. всього-на-всього за одне століття населення виросло із 180 до 460млн.!» [27, Розд. V]. Це надзвичайно швидкий темп, і як наслідок, коли всі ці люди так раптово вилились на сцену історії, вони банально не встигли оволодіти власною культурою, вони виявились неготовими до цивілізації. Так освіта у наш час є доволі доступною. Існує безліч шкіл, вузів, коледжів тощо, в яких мають змогу навчатись люди різних соціальних прошарків. Однак, з огляду на той темп життя, який ми маємо, все навчання у закладах має на меті так само швидко, наспіх, навчити користуватися сучасними апаратами та інструментами, а це, як показує практика, аж ніяк не створює в головах учнів поняття про великі історичні завдання, цінності і обов'язки; «їх привчили пишатися міццю сучасної техніки, але їм нічого не сказали про її дух» [27, Розд. V]. Нові покоління беруть в свої руки панування над світом так, немов наш світ - первісний рай без слідів минулого, без успадкованих, складних, традиційних проблем. Ортега-і-Гассет висловлює свою занепокоєність стосовно можливих у крайніх випадках наслідків такого панування мас. Річ у тім, що маси звикли користуватися усіма благами цивілізації, нічого не створюючи та нічого не вдосконалюючи взамін. Вони не думають, що новітні технології це, перш за все, досягнення освічених людей і без підтримки та розвитку ці технології можуть перестати належно функціонувати. Ми переживаємо епоху «вертикального вторгнення варварства». Наразі людині здається, що життя котиться, як по рейках, в неї немає ніяких побоювань, що його порушить насильство або біда. Людина не оточена страхом, заборонами, тягарями та перешкодами, немає права «вето». Вона вільна робити, що їй заманеться! «Світ XIX - початку XX століття має в своєму розпорядженні не тільки достаток і досконалість, але й вселяє нам повну впевненість в тому, що завтра він буде ще багатшим, ще яснішим, ще досконалішим, немов він має невичерпну силу саморозвитку». [27, Розд. VI]. В таких умовах звичайна

людина поволі починає дійсно вірити що прогрес та розвиток є речами цілком природними. Однак це лише повітряні замки. Вся наша техніка - великий здобуток найсвітліших голів людства і без належного догляду за цим спадком, він дуже швидко може перетворитись на попіл. Дуже прикро визнавати, але у наш час «цивілізованим є світ, але не його мешканець. Він навіть не помічає цивілізації, хоча і користується її плодами, як дарами природи. Нова людина хоче мати автомобіль і користується ним, але так, немов він сам собою «виріс на райському дереві». Саме цю важливу ідею пересічна людина ніяк не може збагнути.

Навіть сьогоднішні вчені є прототипами «людини маси». І це сталося не випадково. Наша наука, що за своєю суттю є коренем сучасної цивілізації, вже протягом багатьох століть, від покоління до покоління все більше обмежувала коло своєї діяльності. Одні науки поступово втрачають зв'язок з іншими областями і, як наслідок, вони більше не можуть охопити увесь світ як ціле. Вченим, які мають справу із наукою такого типу необхідно знати лише одну із усіх галузей, та й в ній вони знають лише малу частину, ту сферу, в якій вони безпосередньо і працюють.

Через те, що в Новому часі наука зазнала стрімкого розвитку, її сфера значно розширилась і задля зручності досліджень наука була поділена на інші дрібні сфери та галузі, де дослідники можуть спокійно зосередитись на певних проблемах, залишивши поза своєю увагою усі інші, що їм здаються менш важливими. Це явище породжує у край дивну касту. Дослідник, відкриваючи нове явище, мимоволі починає усвідомлювати свої сили, в нього з'являється впевненість у собі. «Його відкриття дають йому право, - вірніше деяку подобу права - вважати себе «знавцем». Насправді він володіє лише крихіткою знання, яке лише в сукупності з іншими крихтами, якими він не володіє, становить справжні знання» [27, Розд. XII]. Раніше людей можна було розділити на освічених і неосвічених, на більш освічених і менш неосвічених. Однак сучасного «фахівця» не можна підвести ні під одну із цих категорій.

Він не є освіченим, оскільки є повним невігласом у всьому, що не входить в сферу його компетентності; але він і не невіглас, оскільки все ж таки є "людиною науки" і знає досконало свій крихітний куточок всесвіту. Скоріш за все, він є таким собі "вченим невігласом".

Ще зовсім недавно китайський селянин вірив, що його щастя залежить від особистих чеснот імператора, а тому йому доводилось визнавати його авторитет над собою. Однак людина маси настільки задоволена собою, що їй аж ніяк не потрібно визнавати над собою якусь іншу вищу інстанцію. Раніше пересічна людина буквально потопала у заборонах та обмеженнях. Підпорядкована владі можновладців, вона навіть свої власні успіхи розуміла в якості виключення із правил. Зараз людина відчуває себе справжнім хазяїном своєї долі і це самовдоволення є найяскравішою рисою людини закостенілої. На думку Ортеги-і-Гассета благородна людина завжди відчуває потребу звертатися догори, до авторитету, якому вона добровільно служить. Всупереч поширеному твердженню, саме людина еліти, не маси, проводить своє життя у служінні, і це служіння є її внутрішньою потребою, без якої життя позбавлене сенсу. Таке життя – постійне підпорядкування і самодисципліна. Пануючий над людиною авторитет може змінюватись, ставати ще більш відповідальним, однак зникнути – ніколи. «Саме тому «характерною рисою благородства є не права, не привілеї, а обов'язки та вимоги до себе, «noblesse oblige». Жити в своє задоволення - доля плебея» [27, Розд. VII]. А тому варто пам'ятати, що дворянські привілеї ніколи не були платою, це їх власні завоювання та досягнення. Їх визнавали лише тому, що знали: дворянин зможе власною силою відстояти свої права від замахів з боку простолюду. «Приватні права або привілеї - не відстала власність, а результат зусиль власника» [27, Розд. VII]. А от сьогоднішні так звані загальні права (як от «права людини і громадянина») абсолютно безкоштовні і поширюються на кожну людину. Це своєрідний дар, котрий зовсім не потребує ніяких зусиль від свого власника.

Досить прикро визнавати, що настільки багате слово «благородство» було так сильно спотворено. Тепер його супроводжує поняття спадковості, кровної аристократії. Воно перетворюється на щось абсолютно пасивне і безособове, як ті "загальні права", що не вимагають особистих зусиль і заслуг від свого власника, які просто отримують автоматично. Однак, навіть спадковість вимагає від свого нащадка «noblesse oblige»: благородний предок зобов'язував благородного нащадка із необхідністю бути на висоті. Предки оживають лише завдяки заслугам живої людини, шляхетність якої в сьогоденні, а не в минулому.

Маси ж мають інші мотиви, їх принцип – «perpetuum mobile» — вічний рух на одному місці, аж поки якась зовнішня сила не виведе їх з цього стану. Це пасивність, інертність, закостенілість. Така більшість здатна на зусилля виключно в тому випадку, якщо необхідно буде реагувати на зовнішню силу. Еліта виділяється тому, що здатна діяти спонтанно, завдяки власній волі, без зовнішніх стимулів. Це активність, вічна напруга.

Для маси притаманна психологія розбещених дітей: їх прагнення все зростають, однак вони є абсолютно пасивними і невдячними до тих, хто подарував їм оточуючий світ. Вони нікого не визнають вищими за них, для них не існує авторитетів. Немає того, хто його б приборкав, змусив би відмовитись його від капризів і примх, побачити не тільки свою егоїстичну натуру, але й волю іншого. Вони уявляють, що мають право вимагати всі блага, оскільки ті їм належать в силу їх природних прав. «Під час голодних бунтів натовп часто нищить пекарні...» [27, Розд. VI].

Відтак саме ця замкненість душі – сутність повстання мас. Механізм закостенілості тут виражається в тому, що людині відкривається величезний світ, інформація стає доступною. Те, що раніше було відкритим виключно для меншості, стає відкритим для всіх. Таким чином, натовп поступово схоплює все більше і більше готових ідей, не намагаючись критично осмислити їх. Він

бере їх і вважає, що з розумом у нього все добре, що він досконалий і гідний вирішувати заплутанні проблеми сьогодення. Однак маси нездатні побачити іншого, нездатні співставити себе з іншим. «Замкненість душі позбавляє їх можливості пізнати свою недосконалість, оскільки єдиний шлях до цього пізнання - порівняння себе з іншими; але тоді він повинен хоч на мить вийти за свої межі, переселитися в свого ближнього. Душа пересічної людини нездатна до таких вправ.» [27, Розд. VIII]. Розумний завжди знає наскільки легко зробити дурість, він завжди насторожі, і в цьому його розум. Дурний в собі не сумнівається; він вважає себе хитрішим від усіх, розумнішим за усіх, а тому він завжди спокійний. Дурість вічна і невиліковна. Одного разу Анатоль Франс навіть сказав, що дурень набагато гірше мерзотника, оскільки мерзотник хоча б іноді відпочиває, дурень же – ніколи.

Відтак, тепер ми бачимо, що корінь цього зла лежить саме в інформованості. Наразі людина маси значно розумніша та більш обізнана, аніж усі її предки. Усвідомлюючи це, вона все більше замикається на собі. «Він раз і назавжди засвоїв набір загальних речень, забобонів, уривків думок і порожніх слів, випадково нагромаджених в пам'яті, і з розбещеністю, яку можна виправдати тільки наївністю, користується цим сміттям завжди і всюди» [27, Розд. VIII]. Біда криється ще й в тому, що пересічна людина стверджує право на буденність і зводить її у правило. Маси вважають, що вони мають свої думки та ідеї, однак це лише омана. Не може бути мови про ідеї там, де немає загальновизнаної вищої інстанції, яка б ними завідувала б, де немає системи норм, до яких можна було б в суперечці апелювати. Норми - основа нашої культури, де норм немає, не зросте вона. В таких умовах з'являється тип людини, який не вважає за потрібне виправдовувати свої претензії і вчинки ні перед іншими, ні навіть перед самим собою. Вона просто ставить перед собою мету і будь-якою ціною намагається її здобути, вона віднаходить право діяти, не маючи при цьому жодних на те прав. І це є справжнім варварством нашої епохи. Ідеї віднаходяться у діалозі, у зверненні

до вищої інстанції, при обговоренні засад, на яких ці ідеї і формуються, при визнанні іншого. Для людини маси будь-яка дискусія означає поразку, провал, тому від них відмовляються. «Пряма дія» – типовий та єдиний спосіб дії мас. Сила перестає бути «ultima ratio» (розум понад силою, насилля здійснюється лише у крайніх випадках, коли докази розуму стають безсилими), перетворюючись на «prima ratio» (перший довід).

Той тип людини, який зустрічається усюди, дуже схожий із «розбещеним дитям» і «бунтівним дикуном» (нормальний дикун вкрай слухняний до зовнішнього авторитету – релігії, табу, традиції, звичаю). Ця істота – справжній мазун нашої історії. Це яскравий приклад спадкоємця, який тільки те й робить, що користується усіми благами цивілізації. Життя в розкоші посприяло його виникненню. Ми зазвичай думаємо - і помиляємося, - що життя в достатку краще, повніше і вище, ніж життя в боротьбі зі злиднями. Але це невірно. Така людина «не має поняття про те, яких зусиль і жертв коштували ці досягнення, ці інструменти, ця медицина, їх винахід і виробництво; вона не підозрює про те, наскільки складна і тендітна організація самої держави; і тому не відчуває ніякої подяки і не визнає за собою майже ніяких обов'язків» [27, Розд. XI]. Цей новий тип людини зветься "людиною самодостатньою" – внутрішнє протиріччя людського життя. Така самовдоволена людина з'являється на світ виключно для того, аби робити лише те що їй заманеться. Це типова психологія «мамусяного синка»: у сімейному колі усі проступки пробачаються. Виростаючи, цей синок стає переконаним, що і в суспільстві йому все так само пробачать і не існує ніяких небезпек, нічого невідворотного та фатального, йому все зійде з рук, ніяких покарань та тяжких наслідків для нього не існує, а, отже, йому немає сенсу хоч якось обмежувати свої бажання. Він продовжує робити все, що йому заманеться.

Однак у суспільстві все діє за іншими правилами. Ми не можемо робити все те, що хочемо, завжди існують певні закони, що закріплюють за кожним індивідом відповідальність за свої вчинки. «Людина самовдоволена» просто намагається закрити на усе це свої очі, вона «хоче вислизнути від справжньої долі, не помічати усього цього, не чути її призову, ухилитися від зустрічі з тим, що повинно бути» [27, Розд. XI]. Такі люди живуть жартома і чим трагічніше маска, за якою вони ховаються, тим більшого блазня вона прикриває, а блазнювання, у свою чергу, з'являється там, де життя швидкоплинне, де воно не стоїть на жорсткій неминучості, якої треба триматися будь якою ціною. Людина маси не воліє шукати собі твердого, нерухомого ґрунту, її існування є фіктивним, вона ніби висить у повітрі.

Наостанок, узагальнимо всі характерні риси для «людини маси»:

(1) вроджена, глибока впевненість в тому, що життя легке, в ньому немає трагічних обмежень і наслідків; пересічна людина проникнута відчуттям перемоги і влади;

(2) повна вдовolenість своїми моральними і інтелектуальними знаннями, невизнання зовнішнього авторитету, заборона критики своїх думок. Така людина ні на кого не зважає.

(3) вона все знає та часто втручається не у свої справи, нав'язуючи при цьому свою вульгарну думку, незважаючи ні на кого і ні на що, керуючись принципом "прямої дії".

Цей тип - не представник якоїсь нової цивілізації, що бореться з попередньою; він знаменує собою голе заперечення, за яким криється повний паразитизм. Людина маси живе за рахунок того, що вона заперечує все те, що інші створювали, збирали та накопичували, а нових цінностей, при цьому, вона не дає. У політиці, в мистецтві, в соціальному житті, в інших науках маси тримаються примітивних поглядів, однак вони не тільки викладають *та* поширюють їх, але й стверджують з авторитетом і самовпевненістю, не беручи до уваги заперечень компетентних фахівців. Прямим результатом стрімкого

розвитку нинішньої епохи є «той парадоксальний факт, що, хоча сьогодні «вчених» більше, ніж будь-коли, справді освічених людей набагато менше, ніж, наприклад, в 1750 р.» [27, Розд. XV]. Так, ми не можемо заперечувати підвищення загального рівня обізнаності та інформованості пересічної людини; так, наш час створив найзручніші умови для людського існування; так, ми маємо певне урівнювання більшості із меншинами, масам стають доступні ті засоби, якими раніше користувалась лише еліта; так, в наш час, у порівнянні із іншими епохами, майже не існує обмежень, а світ сповнений безлічі можливостей, однак, факт залишається фактом: маси не готові до цивілізації, їх панування – варварство, що наразі є основною причиною деморалізації Європи.

2.3. Проблеми індивідуалізації та анонімна влада незримих спільнот

Одним з головних трендів сучасного світу є процес індивідуалізації. Даний термін з'явився ще в 20-х рр. XIX ст. А значного поширення, й особливої популярності це поняття набуває в другій половині XX ст. «Доволі часто поняття індивідуалізації плутають і зводять до індивідуалізму або індивідуації. Але індивідуалізація - це не процес становлення особистості, а закономірний багаторівневий складний соціальний процес, пов'язаний з певними умовами проектування життя індивіда і умовами його існування» [6]. А, отже, індивідуалізація охоплює не лише внутрішній простір людини, однак також виражає і соціальні фактори, що беруть не менш важливу участь у формуванні особистості індивіда.

Одним із відомих мислителів, який глибоко осмислював цю проблематику, був американський дослідник польського походження З Бауман. Для нього сенс "індивідуалізації" полягав у звільненні людини від запропонованої, успадкованої і вродженої належності до певної соціальної ролі. «Це причина і наслідок фрагментації соціальної дійсності, і життя

кожної конкретної людини» [4, с.8] і, в першу чергу, заперечення форм соціальності, які були нам відомі з минулого.

Сьогодні особливо відчувається втрата колишньої збалансованості між громадським та приватним, за рахунок якої підтримувалася стійкість соціального порядку; «приватне [сьогодні] ввірвалось на територію громадського, але аж ніяк не для того, щоб взаємодіяти з ним»; громадське колонізується приватним, а публічний інтерес деградує до цікавості приватним життям громадських діячів [4, с.8]. Більше того, в нових умовах не тільки масштабні соціальні завдання підмінюються особистими бажаннями і прагненнями, але й самі люди все частіше і охочіше відмовляються від «довгострокової» ментальності на користь «короткострокової».

3. Бауман виділяє три головні ознаки індивідуалізації у суспільстві:

- втрата людиною контролю над більшістю значущих соціальних процесів;
- зростаюча у зв'язку з цим невизначеність і прогресуюча незахищеність особистості перед обличчям неконтрольованих нею змін;
- прагнення людини відмовитися від досягнення перспективних цілей заради отримання негайних результатів, що в кінцевому рахунку призводить до дезінтеграції як соціального, так і індивідуального життя.

Як наслідок, суспільство початку XXI століття характеризується, з одного боку, стрімким ускладненням економічних процесів, а з іншого - все більш явною фрагментованістю людського існування. Таким чином, сучасна людина стає все більш дезорієнтованою, обмеженою і безпорадною істотою. Вона все менше вірить в те, що їй під силу контролювати власну долю. Перед нею відкривається безакрайній горизонт невичерпних можливостей, однак, інструкції щодо того як себе вести, як діяти у тих чи інших ситуаціях ніхто не дає. Людське буття стає невизначеним, втрачається впевненість у стійкості відносин між партнерами, а стабільність замінюється мінливістю. Саме тому все «соціальне» поступово починає втрачати свою вагу. В людини зникає віра

в колектив, в те, що разом, у групі, вона зможе досягти чогось більшого, ніж власноруч.

Парадоксальним також є факт, що зараз, як і раніше, індивідуалізація - це доля, а не вибір. Ми є індивідами *de jure*, незалежно від того, чи є ми ними *de facto*: багато з нас індивідуалізовані, не будучи насправді особистостями, і ще більше таких, хто страждає від відчуття, що поки не доросли до статусу особистості. Особистість передбачає здатність приймати рішення та відповідати за їх наслідки. Їй «необхідно вміти контролювати ситуацію та ресурси, потрібні для забезпечення такого контролю, необхідно мати більш-менш надійні уявлення про майбутнє, що дозволяли б утримуватись на гребені хвилі, а не бути скинутим з неї першим же поривом зустрічного вітру або зміною підводної течії» [4, с.13]. Вона (людина) повинна вміти бачити та розуміти іншого, взаємодіяти з ним, співпрацювати. Однак, наразі людина вважає суб'єктом лише саму себе, де усі інші - не більше, ніж частинка якогось ворожого об'єктивного світу. Відповідно, однією з перших жертв у цьому процесі перегляду цінностей виявляється мораль. «Людина починає розглядати собі подібних не в якості унікальних і самоцінних особистостей, гідних поваги і турботи, а в якості своєрідних об'єктів, що задовольняють, поряд з іншими, одну з численних потреб. Узи партнерства розглядаються як речі, які слід споживати, а не виробляти» [4, с.12]. Людина втрачає зв'язок із Іншим, перестає цікавитись суспільним та колективним. Вона починає вважати, що тільки вона одна є ковалем власного щастя і все частіше задається питанням: хіба я сторож брату своєму?

Суть будь-якого суспільства в тому, що воно є витонченим утворенням, призначеним позначати згоду та прийняття групою людей певних цінностей, але, в той самий час, воно виступає також у якості сили, яка робить із цього узгодженого і прийнятого щось величне. «Суспільство виявляється такою силою лише тому, що, подібно самій природі, воно існувало задовго до будь-кого з нас і збережеться після того, як кожен з нас покине цей світ» [4, с.34].

Жити в суспільстві означає погодитись поділяти і поважати прийняті цінності. Усі наші звичаї, традиції і проста рутинна були покликані суспільством задля усунення тієї отрути абсурдності людського існування. Суспільство - це живий міф про значимість людського життя, що самостійно створює для нього все нові і нові сенси. Саме тому, будь-яке суспільство являє собою справжню фабрику смислів. Ще Аристотель у IVст. до н.е. зауважив, що самотня істота, яка не входить до полісу, може бути виключно або ангелом, або звіром, оскільки перший - безсмертний, а другий не усвідомлює своєї смертності.

Проблема, з якою зіткнулась сучасність – руйнування цього колективного, що завжди складало основу суспільства. На зміну цьому приходить індивідуалізація, що відкидає всі ті цінності, які створювались спільнотою протягом багатьох століть. «Ми відчуваємо, що якимось раптово залишилися зовсім самотні на землі; що мертві не тільки залишили нас, але зникли зовсім, назавжди; що вони більше не можуть допомагати нам» [27, Розд. III]. Всі залишки традиційного духу зникли. Тепер ми приречені вирішувати наші проблеми самостійно. Минуле не в силах допомогти нам, оскільки ті проблеми, з якими вимушена кожного дня стикатись людина сьогодення, набагато складніші, заплутаніші та глобальніші ніж ті, що вирішувались усього декілька століть тому.

Аби краще зрозуміти природу сучасності та більш точно окреслити коло її проблем, спробуємо звернутись до одного доволі цікавого феномена, яскраво описаного З. Бауманом. Це феномен «Старшого Брата». Пов'язаний він із популярними світовими теле-шоу: «Слабка ланка», «Останній герой», «На горищі», тощо. Про французький варіант «Старшого Брата» («На горищі») Ігнасіо Рамоне писав, що «ніколи ще в історії французьких засобів масової інформації не було іншої події, яка б «в рівній мірі захоплювала, вражала, шокувала, хвилювала, тривожила і дратувала країну» [4, с.23]. Успіх телепередачі пов'язаний з тим, що вона дуже схожа із життєвим досвідом

пересічної людини. В даних шоу всі учасники від самого початку мають абсолютно рівні умови. Вони *незнайомі* один з одним, мають однакову кількість засобів, і ніхто з них чітко не знає про те, що їх очікує в майбутньому, звідки надходять інструменти та хто вирішує, яким буде наступне випробування. Вони заздалегідь знають лише одне: всі вони, окрім когось одного, покинуть проект, і завдання кожного - домогтися, щоб інші зробили це раніше за тебе. Це «змагання не на життя, а на смерть», тут нема місця співчуттю, оскільки кожен воліє вийти переможцем і заради цього повинен бути готовим піти на все. Це жорстка гра на виживання, де кожен, кого ти пожалів, наступного разу може з легкістю вибити тебе із гри. І цей образ став настільки привабливим саме тому, що він прекрасно ілюструє взаємини між людьми у суспільстві. Цілі покоління із запалом спостерігали за такими іграми з екранів своїх телевізорів саме через те, що в глибині кожен з них усвідомлював, що це не просто гра, а справжня ілюстрація життя як такого. Говорячи про такі телешоу, З. Бауман звертається до проблеми зростаючої недовіри один до одного, викриваючи світ і знімаючи рожеві окуляри з тих, хто вважав все це простим і не вигадливим змаганням, показуючи, що даний шлях може призвести до формування світу, в якому кожна людина буде перейматись виключно своїми проблемами, а може ще й, якщо пощастить, і своєї родини. І в такій реальності кожен без зайвих розмислів погодиться йти «по головам» Інших, руйнуючи цілі життя.

Проте, повертаючись до теми, спробуймо відповісти на одне важливе питання - а яку роль відіграє Старший Брат у цій грі? Він є такою собі узагальненою назвою «зовнішнього світу». Химерний і непередбачуваний, він знову і знову підкидає учасникам все нові і нові перешкоди, змушує їх змагатись один з одним, але, при цьому, ніколи не розкриває усіх своїх карт. Більше того, він робить це із такою майстерністю, що всім здається, неначе вони це вже давно підозрювали і інстинктивно відчували, але лише не могли скласти чіткої картинки з великої кількості

деталей. Потім їм демонструють, що усі негаразди, - наслідки власних помилок чи простого невезіння. І вони закладені в самому порядку речей, адже саме так влаштований наш світ.

Таким чином, навіть від слова команда в таких «іграх на виживання» залишається лише саме тільки слово. Команда стає необхідною виключно в якості засобу самопросування себе та найбільш кмітливих гравців. Після кожного раунду гравці втрачають одного члена команди, що визнається найслабшим та найменш корисним, а часом, можливо і найсильнішим. Тому, хто вибув із змагання, пропонується публічна сповідь перед камерою, в якій людина може поділитись із аудиторією своїми думками стосовно того, що ж стало причиною її поразки.

Ці шоу чи не найкращим чином яскраво демонструють нам використовуванність людини. Немає незамінних людей, ніхто немає права претендувати, навіть, на частку результату, що був досягнутий спільними зусиллями, на тій лише підставі, що колись, на якомусь етапі, він був членом команди. Кожен раунд починається з нуля і минулі досягнення не враховуються. Тут вирішальним є лише результат фінальної дуелі. Тут всі повинні діяти за принципом «кожен грає тільки сам за себе», однак, аби успішно дійти до фіналу, треба вміти кооперуватись, створювати союзи та альянси, з метою в кінці-кінців витіснити і своїх побратимів, перехитрити та обвести навколо *пальця* всіх і кожного. «Життя - це жорстока гра для жорстоких людей» [4, с.24]. У цій грі жалість і співчуття рівносильні самогубству. Якщо хочеш перемогти, то необхідно забути про докори сумління. Завжди виживає тільки найсильніший. «Витіснити інших замість того, щоб бути витісненим» - ось лейтмотив подібних ігор на виживання.

Звісно, після завершення телепередачі, учасники цих подій розповідають різні історії, але їх зміст завжди однаковий: «кожен вважає, що своїм успіхом він зобов'язаний тільки самому собі (своїй проникливості, хитрості, кмітливості, багатству емоцій і вмінню виживати суперників), а в програвші

звинувачує тільки відсутність або нестачу у себе всіх або деяких з цих якостей» [4, с.25]. Хіба інтерес до таких телешоу не підтверджує ті зрушення про які ми говорили напочатку? Громадське колонізується приватним. Колектив знецінюється і на арену виходить індивід, і тільки він один є вартим чогось.

Увесь цей аналіз був зроблений задля того, щоб якомога ближче підійти до розуміння того невидимого впливу, який породжується Старшим Братом. Його підопічні не повинні втручатись в його діяльність, вони приймають її як належне, не замислюючись над мотивами і тим більше не намагаючись їх зрозуміти. Старший Брат забезпечує їх усіма необхідними речами, інструментами, іграшками та ареною, на якій будуть проводитись змагання. Він дає безліч можливостей, безліч альтернатив, та все, що може потребувати людина для щастя, однак, все інше залежить виключно від тебе. За «місце під сонцем» буде змагатись багато інших людей (але, пам'ятай - місце лише одне!) Кожен з них має однакову кількість засобів, всі мають більш-менш рівні умови і тільки від твоєї хитрості та вміння маніпулювати іншими буде залежати, хто вийде переможцем у цьому змаганні.

Старшого Брата не хвилює, що кожен буде робити із своїми іграшками, як він їх використовуватиме і що з цього вийде. Йому немає ніякого справи до того, хто переможе, і яким чином він це зробить, хто з вас виявиться нагорі, а хто внизу. Він неупереджений та об'єктивний. Будь-які звернення до нього залишаться без відповіді. Він може комусь здатись жорстоким, а для когось бути справедливим, однак, насправді він просто байдужий. З ним немає сенсу боротись та оскаржувати його рішення, оскільки немає підстав звинувачувати його в помилковості своїх дій, адже він, по суті, нічого не робить, - лише дає засоби і за це, до речі, він нічого не потребує. «Це гра з нульовим балансом. Ви можете виграти стільки, скільки програють інші, ні пені більше. При цьому виграші інших стануть вашими втратами» [4, с.25]. Саме тому будь-які

об'єднання є необхідними лише до певного часу, поки вони допомагають вам рухатись вперед.

І саме цей незримий Старший Брат символізує владу незримих анонімних спільнот, що постійно надають нам засоби для існування, створюють умови для нашого життя та створюють світ, в якому ми живемо. Наразі навіть великі країни страждають від їхньої влади. Деякі економічні процеси вже давно вийшли з-під контролю певної групи людей. Ринок почав діяти за своїми принципами і законами, і одного разу долившись до цієї системи, вирватись з її пут стає надзвичайно складно.

2.4. Амбівалентність соціального

На думку Ортеги-і-Гассета, людина - хоче вона того чи ні – за своєю природою покликана шукати авторитет. Якщо їй вдається віднайти його самотійно, то вона відноситься до меншин, якщо ж ні – до людини маси і потребує лідера, керівника. Цим керівником для неї повинна стати держава - анонімна сила, завдяки якій людина сама починає відчувати себе анонімом та вважати державу «своєю». Держава забезпечує належними думками тих, хто цих думок не має. «Європа створила систему норм та цінностей, плідність яких доведена століттями. Звісно ці норми не найкращі з можливих, але вони, без сумніву, обов'язкові до тих пір, поки не будуть створені або щонайменш намічені нові» [27, Розд. XIV, 2]. Перш, ніж їх скасувати, необхідно щось створити. Проблема сьогодення полягає якраз в тому, що більшість звичних норм виявляються сумнівними, вони не завжди спроможні розв'язати складні проблеми сучасності, і у людини маси таким чином втрачається життєва програма. Без свого роду заповідей, що забов'язують людину вести себе так, а не інакше, що вибудовують стратегію її життя, існування може виявитись абсолютно порожнім. «Саме це і сталося з кращою частиною нашої молоді. Вона вільна від зв'язків і заборон – вона відчуває порожнечу. Така

безцільність заперечує життя, вона гірше смерті» [27, Розд. XIV, 3]. І це є тим, що називає Шпенглер «присмерком Європи». Однак, чи справді Європа переживає кризу цінностей?

Перш ніж відповісти на це запитання, нам слід зрозуміти в чому сутність влади та правління. Всупереч поширеній думці, влада не може базуватись на силі. «Лише пануючи, людина або група людей отримують в свої руки апарат влади, що тільки тоді являє собою «силу» [27, Розд. XIV, 1]. Так, дійсно Наполеон зміг силою захопити Іспанію і утримувати її певний період часу, однак жодного дня він нею не правив. Нам слід навчитись розрізняти насильницьке захоплення влади силою та її істинний прояв – природне панування. Правління завжди базується на громадській думці. Насильницьке захоплення ні в якому разі не можна ототожнювати із природним пануванням, оскільки правління – традиційний прояв влади, воно завжди засноване на громадській думці, де влада - не що інше, як прояв духовної сили. Ще з давніх-давен, влада ввжалась священною і була тісно пов'язана із релігією та духом. Невдовзі відбувся поділ влади на світську та релігійну, де перша уособлювала собою дух часу, усе мінливе і мирське, а друга - дух вічності, думку Божу, його судження про людину та її долю.

Ми бачимо зараз як влада послаблює свій тиск на людину, відкриваючи їй все більше і більше можливостей. Постає питання: що в цьому поганого? А те, що багато людей починають просто блукати у власних лабіринтах своїх бажань, тому що їм нема чому себе присвятити. «Якщо я присвячую життя собі самому, живу егоїстом, я не просуваюсь вперед і нікуди не приходжу; я обертаюся на одному місці. Це і є лабіринт, - шлях, який нікуди не веде, який втрачається сам в собі, бо в собі блукає» [27, Розд. XIV, 4]. Тільки усвідомлення своєї сили, дисципліна та відповідальність можуть вивести нас із цієї кризи. І якби людина слідувала лише своїм природним інстинктам, то вона, скоріш за все, вибрала б не свободу, а залежність. Пов'язано це з тим, що свобода доволі часто постає у вигляді певного тягара.

«Свобода супроводжується різким почуттям власного безсилля і занепокоєння, що, в свою чергу, породжує інстинктивне бажання відмовитися від своєї індивідуальності і подолати почуття самотності, безсилля, цілком розчинившись в зовнішньому світі» [4, с.21]. Це так звана «втеча від свободи» та від відповідальності. Раніше всемогутня держава тримала все під своїм контролем і давала людям готові рецепти щасливого життя. Наразі через глобалізацію, держава вже більше не має подібних рецептів успіху. Нам нав'язується ідея, що подібна невизначеність це благо, це наша свобода, це безліч можливостей, однак ціна її доволі велика – небезпека та невпевненість. Легкість, мінливість, плинність прийшли на зміну могутній і зловісній присутності стабільного панування. Уряд намагається показати своєму народу, що «альтернативи не існує» і треба чинити все так, як того вимагає суспільство, заради стабільності та щастя. Проте безпека завжди передбачає залежність. Вона позбавляє самостійності, і людина, як наслідок, починає шукати більшої гнучкості та життя у «суспільстві ризику». Тому не дивним стає і факт, що, завдяки такій політиці, на перший план виходить суб'єктивізація та індивідуалізація будь-яких ризиків та протиріч. Все починає зосереджуватись навколо власного «Я» людини, її особистого життя у сьогоденні.

Поряд із індивідуалізацією завжди крокує і відповідальність, а відповідальність доволі часто викликає почуття занепокоєння через можливі наслідки своїх дій, а то й взагалі переростає у відчуття власного безсилля. Людське прагнення до свободи спрямоване проти певних форм і потреб цивілізації та навіть проти цивілізації як такої, оскільки, цивілізація означає порядок, свобода ж квітне у хаосі. Цивілізація – це контроль і безпека, це примус та обмеження. «Безпека, в свою чергу, означає захищеність від трьох видів страждань: від тих, що надходять «від нас самих», «від зовнішнього світу» і «від наших відносин з іншими людьми» [4, с.57]. Для цього держава встановлює певні правила, створює моделі поведінки та чітко оформлює світ

людини так, щоб вберегти її від невизначеності та коливань. Однак, це завжди є свого роду примус (чини так, а не інакше, де порушення норми карається законом), а будь-який примус веде до обмеження свободи, і порядок, таким чином, завжди знаходиться під загрозою стримуваних потреб. Проблема тут криється в тому, що жертв не уникнути, оскільки людині необхідні як свобода, так і безпека. Саме тому завдання держави - віднайти найбільш гармонійний стан цих двох компонентів. Вона повинна організувати суспільство та всіх його членів. Аби реалізувати свою мету вона створює безліч загальних для всіх норм та правил, які повинні виконуватись громадянами будь-якої держави. Ігнорування таких правил призводить до покарання людини. Держава завжди слідує за порядком і тому, аби не виливати свою агресію на іншого (за яку потім її притягнуть до відповідальності), людина починає дедалі частіше повертати її на себе. «Оскільки альтернативні шляхи виходу агресії заблоковані або загрожують зайвим ризиком, можна припустити, що в наш час спостерігається певна одержимість людей проблемами власного здоров'я і фізичного стану (що проявляється в дотриманні різних дієт, контролю за вагою, відвідуванні «клубів здоров'я» та інших виснажливих і навіть болісних тренувань, що часом доходять до самокатування), що крім досягнення декларованих цілей, служить також і завданням переорієнтації цього надлишкового занепокоєння» [4, с.33]. Це також пояснює поширеність таких специфічних захворювань як анорексія, булімія, наркоманія тощо.

Тепер ми й підходимо до основної проблеми сьогодення – амбівалентності соціального. Ми бачимо, що з одного боку, суспільство дає людині свободу та вибір можливостей, а з іншого існує держава, яка намагається якимось контролювати своїх громадян і усіляко обмежує їх можливості. «Ми влаштовані так, що можемо витягувати глибинне задоволення тільки з контрасту, і лише в дуже малій мірі - з стабільного стану речей» [4, с. 57]. Але це не означає, що цивілізація ніколи не досягне своєї мети. Так серед людей завжди буде існувати певна невдоволеність, вона за

своєю суттю притамана цивілізованому життю. Вона – та сила, що обумовлює динамізм цивілізації, перешкоджає її закостенілості. Стійкої рівноваги між свободою та безпекою існувати не може, однак саме вона виступає у ролі потужного стимулу для пошуку кращих форм організації суспільства.

А. Токвіль ще давно підозрював, що набуття людьми свободи може зробити їх байдужими. Індивідуальність - найгірший ворог громадянина, вважав він. «Особистість має схильність бути не гарячою і не холодною - ледве теплою, скептичною або підозрілою до «загального блага», «справедливого» суспільства» [4, с.61]. Люди все частіше задаються питанням стосовно необхідності досягнення загальних інтересів. Відособленість – ворог для спільноти. Індивідуалізація відводить людину від суспільного і принижує значимість соціальних причин та колективних дій, призводить до того, що людина починає вважати, неначе узгоджені з іншими дії, не зможуть принести їй більшої користі ніж те, що їй під силу власноруч. Прірва між «суспільним» і «приватним» розширюється, а приватні проблеми пересуваються у сферу громадських. Аби досягти колективного блага часом необхідно піти у розріз із власними інтересами, віддати у жертву свої здобутки та цілі. Навіщо ж це робити і без того самодостатній людині?

Ханна Арендт вважала, що здатність до взаємодії є основною якістю поліса - місця, де люди зустрічаються один з одним як рівні з рівними та погоджуються із своєю різноманітністю, індивідуальністю кожного члена полісу, а збереження цього різноманіття стає найважливішою метою даної зустрічі. Яким чином ми можемо цього досягти? Перш за все, нам необхідна впевненість, що прагнення людини до індивідуальності не переросте в усвідомлення власної винятковості, і не призведе до відмови співпрацювати з іншими людьми. Індивід повинен навчитись визнавати, що збереження індивідуальності інших, підтримує ту різноманітність, завдяки якій тільки й може розквітнути власна неповторність. Знаходження єдності в різноманітті – ключове завдання нинішньої епохи.

Далі нам необхідно розв'язати іншу, і не менш важливу, проблему сьогодення - «дефіцит его» - нездатність людини впоратися з дійсністю, увібрати її і знайти в ній власне місце. «Всі ми сьогодні є індивідами *de jure*, - заявляє Бауман, - однак це зовсім не означає, що ми є індивідами *de facto*» [4, с. 87]. Людина розуміє, що за всі свої поразки винна лиш вона і ніхто інший. Людські біди – індивідуальні, їх дуже важко скласти у щось спільне. Так, проблеми можуть бути подібними і багато ток-шоу на наших екранах намагаються показати нам цю схожість, однак рішення проблеми завжди індивідуальне та виконується наодинці. Єдиний пункт, в якому людина може знайти свою єдність з іншими – це впевненість в тому, що й усі інші, так само, як і вона, кожного дня займаються подоланням схожих проблем. А тому, варто пам'ятати: індивід «*de jure*» ніколи не перетвориться на індивіда «*de facto*», не перетворившись спершу на громадянина, не усвідомивши своєї належності до спільноти.

З цим тісно пов'язана проблема втрати інтересу до Політики з великої букви та зниження кількості активних громадян, що беруть участь у різних політичних заходах. «Громадян» зазвичай хвилює лише найближче зниження податків або збільшення пенсійного фонду, а «їх інтереси поширюються тільки на те, щоб скорочувалися черги в лікарнях, зменшувалась кількість жебраків на вулицях, у в'язницях сиділо б все більше злочинців, а шкідливі властивості продуктів виявлялися якомога швидше» [4, с.87]. Люди перестають цікавитись довгостроковими планами щодо «справедливого суспільного устрою», які не можуть реалізуватись тут і зараз. На їх здійснення завжди потрібний не тільки час, але й жертви. Раніше державна політика захищала автономію особистості від громадськості, сьогодні ж вона намагається хоч якось захистити тліючу публічну сферу, заповнити громадський простір, що зникає через зубожіння рядів зацікавлених та активних громадян. Приватне захоплює суспільний простір, виштовхуючи звідти все, що не може бути повністю і без залишку переведено

на мову приватних інтересів і цілей. Більше того, влада все більше відділяється від політики, оскільки сама по собі влада - глобальна і екстериторіальна, а політика, навпаки, - територіальна і локальна. Для влади немає перешкод у вигляді державних кордонів, політика ж навпаки немає іншого представника, крім держави, яка обмежується просторовими рамками. Сили, котрим наразі належить уся влада, не мають чітких меж, і уряд будь-якої країни не може на них вплинути, навіть, якщо і захоче. Це такі сили як: конкуренція, світовий ринок, глобальні інвестори, тощо.

Таке відокремлення влади від політики нерідко позначається поняттям «глобалізації». Цей термін прийшов на зміну «універсалізації». Пов'язано це з тим, що «глобалізація» акцентує увагу на тому, що з нами відбувається, в той час як «універсалізація» - на тому, що ми повинні, або що нам слід зробити. Універсалізація передбачає певного суб'єкта, його включеність в процес творення, а глобалізація, навпаки, говорить про повну втрату контролю над подіями та явищами, що впливають на долю суспільства. Глобалізація описує мимовільні, стихійні, безконтрольні процеси, що мають спонтанний, випадковий та непередбачуваний характер.

Як висновок, можна говорити, що зараз людина відчуває себе значно сильнішою, ніж будь-коли раніше, однак, вона постійно вимушена натрапляти на перешкоди, які заважають їй здійснювати те, що їй під силу. Ці перешкоди зазвичай - політичні кордони країн. «Європа нагадує величезну, могутню птицю, яка відчайдушно б'ється об залізні прутьї клітки» [27, Розд. XIV, 5]. Багато інтелектуалів сьогодні відчувають, що кордони своєї власної держави ніби стискають, обмежують та прибіднюють їх. Людина нашоухується на ці кордони і в той самий час починає розуміти, що її життєві можливості непропорційні розмірам того політичного утворення, в межах якого вона живе. Можливості людини зросли настільки, що стара організація державного устрою стає все більш тісною. Масовизація з боку держави постійно натикається і протистоїть індивідуалізації з боку суспільства,

створюючи напругу серед усіх соціальних прошарків. І людина постійно відчуває, що повина зробити вибір: або дійсно прийняти закони системи і розчинитись у масі, або ж намагатись у всьому відстоювати себе та свою індивідуальність. Проблема заключається в тому, що, на мій погляд, обирати між цими двома системами в сучасному світі є рішенням у корені неправильним.

Від самого свого початку, давньогрецький поліс був місцем вирішення громадських справ. Створюючи цей поліс (чи будь-яке місто), людина намагалась відгородити себе від початкового хаосу природи. Вона замінювала його на порядок, створювала власні правила та свій суто людський світ. І це місто слугувало прототипом держави. Саме воно допомогло людині розвинути та відокремитись від природного світу, допомогло вижити людині і розвинути і тому немає сенсу якось заперечувати і сторонитись такого способу життя. Держава виникає тоді, коли людина прагне піти від первісного кровного суспільства; вона виникає, змішуючи раси і мови; вона долає природне, племінне суспільство; вона різнокровна і багатомовна. В ній існує багато протиріч, можливостей і розбіжностей, а тому не слід й забувати свого власного, індивідуального. Греки і римляни виявилися здатними уявити лише місто, але на цих міських стінах вони і зупинились. Можливо, наразі настав час, коли на місце держав повинна прийти одна єдина мультикультурна Держава, де індивід та нація зможуть існувати не відчуваючи тиску з боку державних кордонів, а система не стане обмежувати творчих і креативних індивідів.

РОЗДІЛ 3. МАКДОНАЛЬДИЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА: ЄДНІСТЬ ПРОТИЛЕЖНОСТЕЙ

Поняттям макдональдизації завершується опис соціального виміру людського буття в даній роботі. І, на мій погляд, саме це явище є свого роду квінтесенцією протистояння масовизації та індивідуалізації в суспільстві. Сам термін ввів Джордж Рітцер. Це відомий американський соціолог та професор соціології Мерілендського університету. До сфери його наукових інтересів належить теоретична соціологія, а також інтегральні парадигми. Він досліджував просторову експансію усім відомого бренду «Макдональдс» і прийшов до висновку, що в корені цього явища лежить глибока раціоналізація усіх сфер нашого життя.

Сам термін «макдональдизація» уособлює процес, завдяки якому, принципи ресторану швидкого обслуговування стають все більш домінуючими над різними сферами суспільства по всьому світу. Макдональдизація виникає як форма осмислення сучасного глобалізованого простору через призму раціонального сприйняття. Їй передують інші три процеси: наукове керівництво, конвеєрне виробництво та бюрократизація, - про які вже велась розмова в одному з минулих пунктів.

Для більшого розуміння даного явища, нам варто заглибитись в історію його формування та побачити процес розвитку, а також задатись питанням: а як наразі цьому явищу вдається так потужно впливати майже на всі сфери нашого життя?

Спочатку феномен «Макдональдсу» був створений виключно для невеличких містечок та передмість. Їжа в них була доволі калорійною, поживною та дешевою, однак про якість та вишуканість в таких закладах говорити не доводилось. Тому і вважалось, що фаст-фуду немає місця у великих містах. Зараз, однак, ми бачимо зовсім іншу тенденцію. Славнозвісні «Макдональдси» існують майже в усіх куточках нашої планети, а їх

просторова експансія та вплив з кожним роком все зростає, охоплюючи все більше і більше сфер нашого життя. Більше того, існує, навіть, своєрідний «індекс Біг Мака», який відображує купівельну спроможність різних валют світу. Досліджуючи ці дані, можна легко дізнатись в яких країнах вартість життя є у край високою, а де вона, навпаки, доволі низька.

Це говорить про те, що, незважаючи на свою простоту, макдональдизація виявилась доволі дієвою системою, що глибоко вкоренилась у нашому суспільстві. Це сталося тому, що, незважаючи на всю свою примітивність, гомогенізацію та контроль, завдяки їй, «багато речей, раніше доступних лише як унікальний і дорогий товар, стали повсякденними товарами для широких верств населення» [6]. Послуги більше не прив'язуються до певного часу чи географічного положення. Завжди можна відправити повідомлення на електронну пошту чи через соціальні мережі, багато зустрічей проводять безпосередньо в Інтернеті, завдяки відеозв'язку. Товари стають більш одноманітними та мають стабільну якість, їх можна швидко отримати.

Крім цього, макдональдизовані підприємства виступають також і в якості певного осередку стабільності у все більш змінному світі. Вони завжди мають більш-менш однаковий антураж, меню та персонал, і це дуже приваблює до них погляди все нових і нових споживачів. Так, «перебуваючи в подорожі, людина не може точно бути впевнена, яку реакцію викличе її поява в місцевому ресторані або магазині. А знайомий логотип – гарантія того, що там все буде «як удома» [6]. Акцент в таких закладах завжди йде на спрощуваність. «Макдональдс» досяг свого панівного становища завдяки тому, що практично всі американці, як і жителі інших країн, проходили через його золоті арки багато разів у своєму житті. Макдональдс» глибоко проник в нашу свідомість. «Опитування школярів показали, що близько 96% з них здатні ідентифікувати Рональда Макдональда - таким чином, в упізнаванні по імені він поступається тільки Санта Клаусу» [32, с.66].

Макдональдизація має багато своїх переваг. Беззаперечно, люди розуміють, що їжа у фаст-фуді є не такою дешевою як каже реклама, однак, в сукупності з економією часу на приготування цієї їжі з нуля та пошуком необхідних продуктів на прилавках магазинів, вона здається значно більш вигідною. А ось робочі прекрасно усвідомлюють наскільки спрощеною стає їхня праця, як сильно знецінюється при такому ставленні людська складова. Людині на підприємстві доводиться робити одне і те ж день у день. Так, це нудно, це монотонно та примітивно. Так, це може мати певні негативні психологічні наслідки для особистості, але винагородою тут є не лише гроші, що пропонують підприємства, але й можливість звільнити свій розум від зайвих розмислів. Про все вже подумали за вас. Ось в цьому і заключається суть макдональдизації суспільства. І тепер, у наступному пункті, нам варто більш детально розглянути її ключові складові.

3.1. Сутність макдональдизації: pro et contra.

Макдональдизація впливає із системної раціоналізації суспільства. Особливу увагу тут варто приділити появі поняття моделі. Раніше кожен гвинтик, гайка чи шуруп часто мали свою індивідуальну форму. Із появою моделей вони систематизуються та починають наділятися певними конкретними характеристиками, створюватись за чітко визначеними правилами і це, у свою чергу, призводить до більшої точності цих об'єктів. Вони втрачають свою індивідуальність, стаючи тотожними одне одному, що призводить до масового виробництва та такого ж масового споживання. Все стає одноманітним.

Цей процес прекрасно ілюструє те, що наразі відбувається в нашому сучасному суспільстві. Така «рівність, породжена знеособлюванням праці та стандартизацією потреб і продуктів, перетворюється на нівелювання; людина відчуває себе номером зі стертою індивідуальністю і спустошеною душею»

[32, с.285]. І за свій комфорт вона вимушена платити занадто високу ціну - "деперсоналізуватись" і розчинитись в масі.

У таких умовах техніка дозволяє державі здійснювати тотальний контроль і загрожує людству небувалою зброєю масового знищення. І хоча однією з переваг високотехнологізованого та раціонального суспільства є його передбачуваність, однак наслідки технічних досягнень та експлуатації природи, повністю спрогнозувати все ж таки неможливо. Вони перестають бути безпосередньо передбачуваними і тому на сцену починає виходити нова наука - футурологія. Людина починає ніби уподібнюватись тому чаклуну, що вже не в силах стримувати викликаних ним демонів. Можливо у найближчому майбутньому на нас очікує остаточне забруднення і отруєння повітря, води і їжі, а також перенаселення планети. Це означає, що будь-яке виробництво, яким би потужним воно не було, частково самознищиться. І це не тільки веде до порушення природної рівноваги з непередбачуваними наслідками, але й позбавляє природу її символічної сили, її здатності виражати божественний світопорядок. Альтернатива такому процесу - відмова від техніки, однак наразі вона здається нам абсолютно неможливою без того, щоб не приректи більшу частину населення на бідність та злидні.

Відтак, сучасне людське суспільство - суспільство індустріалізоване. Наша самосвідомість великою мірою породжується за рахунок форм та ідей, що створює не людина, а її наука та техніка. Духовна орієнтація, породжувана технікою, ідеалом якої є точність, а, отже, - голий формалізм, несумісна з поняттям цінності у її первісному сенсі. «Там, де на перший план виходить маніпулювання з простими формами за суворими правилами і відносини типу "якщо - то", а не зміст, вага, значення вихідних умов або результатів, там неможливо обґрунтування загальних і обов'язкових цінностей» [33, с. 285]. А тому техніка ніколи не стане зважати на цінності, вона позбавлена морального виміру і саме тому вона так легко допускає зловживання своєю силою і тому так легко наразі перетнути межу, і так важко спрогнозувати наслідки.

Раніше цінність одразу несла в собі певний моральний підтекст. Зараз же це поняття сильно економізується. Для Карла Шмітта, наприклад, цінність це, в першу чергу, категорія економічна і відповідає вона поняттю вартості. В німецькій мові цінність і вартість взагалі позначаються одним єдиним словом «Wert». Це говорить нам про те, що для нашої свідомості цінність стала настільки економізованою і комерціалізованою категорією, що ми вже не можемо мислити про неї не накидаючи зверху поняття економіки, ринку чи біржі, або ж не застосовуючи до неї права відшкодування збитків тощо. «Специфіка цінності полягає саме в тому, що у неї є тільки значимість та дієвість замість буття. Вона не може бути пустою, вона завжди прагне до здійснення» [32, с. 19]. Таке тлумачення у свою чергу веде до агресивності при оцінюванні, оскільки вчення про цінності завжди буде вимагати і визнання нецінності. Ніхто не може оцінювати, щоб при цьому не вдаватись до певних визначень та зіставлень. Той, хто це робить, одразу починає відмежовуватись від того, що здається йому менш вагомим. А тому більш висока цінність завжди буде мати право і обов'язок підпорядкувати собі нижчу цінність, і цінність як така по праву знищує будь-яку нецінність. Саме тому К. Шмітт критикує цінність, вважаючи її нетерпимою за своєю суттю, вона завжди буде вороже ставитись до незвичної моралі. Цінності зазвичай тільки розпалюють і підсилюють стару, тривалу боротьбу між переконаннями та інтересами. Саме через цю так звану «тиранію цінностей», їх суб'єктивізм, змінність та релятивізм, людське суспільство приходить до висновку, що, аби жити в єдності, нам необхідні чіткі та жорсткі правила. Людина шукає точності, стабільності, системності та контрольованості і тому, в процесі свого розвитку, вона приходить до раціоналізації, а раціоналізація, як ми вже встигли побачити веде до макдональдизації.

І деякі філософи тільки вітають подібний стан речей, однак, більшість, все ж таки, виступає категорично проти. Для перших технізація, сфера якої у наш час постійно розширюється, є фундаментом для свободи. Їх оптимістичні

погляди та віра, часом навіть не дають побачити усіх тих небезпек, що чатують майже на кожному нашому кроці. Вони стверджують, що «технічний прогрес звільняє від пут традиції; масове виробництво і масове споживання позбавляють від матеріальної скрути; загальність праці та також суворе нормування продукції сприяють згладжуванню соціальних відмінностей, а раціональність елімінує усіляку неочевидність» [33, с. 284]. У таких умовах світ перетворюється на справжній потік інформації, що невпинно плине, не бажаючи зупинитись ні на хвилину. І це дійсно розширює кругозір, люди починають краще розуміти один одного, знайомляться з різними культурами, але, водночас, таке знайомство призводить до звільнення від традицій, денаціоналізації культур. Більше того, навіть наше навколишнє середовище зазнає постійних змін і людина все частіше задається питаннями, а чи в змозі вона пристосуватись? Чи справді вона керує технікою? Чи, можливо, незримі спільноти вже давно відібрали всю владу до своїх невидимих рук? Чи можемо ми ясно мислити в таких умовах? Чи зможемо орієнтуватись в новому світі? Всі ці питання викликають в людини небезпідставну тривогу.

Саме тому, аби краще розібратись із тим, що собою являє макдональдизація, нам варто зазначити її характерні риси та спробувати розкрити в них як позитивні, так і негативні сторони.

З одного боку, ми можемо говорити про її ефективність та доступність, рівність та комфорт, простоту і стабільність, однак за цим всім ховається також і дегуманізація, деміфологізація та десакралізація, жорсткий контроль завдяки різноманітним нелюдським технологіям, а також зниження здатності до критичного мислення серед більшої частини населення. Макдональдизація – явище складне і доволі неоднозначне. Вона дає багато можливостей, однак, у той самий час, вона створює величезну кількість обмежень. Вона гарант стабільності, комфорту та передбачуваності, однак при цьому вона створює свою «залізну клітку», із прутів якої дуже важко вирватись. «Макдональдизація дійсно підвищує середній рівень життя людей, надає не

окремим індивідам, а масам можливість долучитися до досягнень сучасної цивілізації; забезпечує високий середній стандарт знань, знижує ризики некваліфікованого навчання» [8]. Вона дисциплінує людину, раціоналізує її простір та встановлює бажану поведінку.

Отже, першою характерною рисою макдональдизації є її **ефективність** – оптимальний метод досягнення переходу від одного стану до іншого. Орієнтується він на швидкість та кількість: збільшується обсяг роботи, кількість клієнтів, які обслуговуються кожну годину зростає, і, відповідно, підприємство отримує більше прибутку. А тому «ефективність означає вибір оптимального засобу задля досягнення цілі» [32, с.175]. Так, наприклад, відомі нам усім «проїзні віконця» - замість того, щоб вимагати від людей проходити «трудомістки» та «неефективні» стадії, – парковка машини, рух до прилавку, очікування замовлення, віднесення їжі до столику та викидання сміття за собою – максимально спрощують процес покупки продукції: варто лише під'їхати, замовити та вже від'їхати з їжею в руках. І все це, не виходячи із своєї автівки! Більше того, подібні маніпуляції спрощують життя не тільки клієнтами, але й робітникам, адже парковки стають менш потрібними, клієнтів за столами все меншає, а сміття люди взагалі забирають із собою. Ще більш зручним є так званий «Brew Thrus». Це магазин, що являє собою справжній гараж, заставлений найрізноманітнішими предметами першої необхідності. Єдине, що повинен зробити водій - це заїхати в цей гараж, де до вас одразу ж підійде продавець, який прийме замовлення та принесе у машину все, що вам потрібно.

Темною стороною підвищення ефективності є той факт, що для клієнтів створюються такі умови, в яких вони стають вимушеними працювати на підприємства, роблячи це абсолютно несвідомо. Так під час опитувань люди власноруч заповнюють анкети та бланки з відповідями, самі знімають свої гроші в банках, самі поповнюють рахунки, самі викидають за собою сміття та прибирають столики в громадських їдальнях. В салат-барах люди

взагалі зазвичай беруть пусті тарілки і знову ж таки самостійно накладають на них бажані продукти, а в гіпермаркетах покупці власноруч зважують товари та клеять на них ціnnики.

Означені зручності і переваги відкривають дорогу до іншого рівня надання й отримання послуг. «**Можливість прорахунку** означає акцент на кількісних аспектах товарів (розмір порції + її вартість) та послуг (час, необхідний для отримання чого-небудь), що поступає у продаж» [32, с.76]. В макдональдизованих системах кількість стає еквівалентом якості, а від робітників очікується, що вони виконають багато роботи, дуже швидко, за невелику платню і зроблять це з абсолютною точністю. На таких підприємствах все здійснюється за певними протоколами та правилами, усюди діють стандарти, якими нехтувати категорично забороняється. «Більше = краще» - таким є слоган макдональдизації.

Однак тут варто пам'ятати, що для робітників можливість прорахунку позбавляє працю будь-якого сенсу. «Підлива полковника була фантастикою, однак вона була занадто важкою, занадто дорогою, і готувати її занадто довго. Це потрібно змінювати. Оскільки це – не справжній фаст-фуд» [32, с.230]. Такими були слова менеджерів мережі ресторанів фаст-фуду «KFC» на нову підливку, винайдену одним із працівників. В результаті вони настільки перекрутили рецепт, що він втратив свій особливий смак і був максимально спрощений.

Ще однією рисою наростання процесів макдональдизації є їх **передбачуваність**. Це гарантія того, що всі продукти і послуги будуть однаковими в будь-який час і в будь-якому куточку світу. Приїжджаючи в нове місто, людина очікує, що в місцевому «Макдональдсі» на нього чекає те ж саме, що і в «Макдональдсі» поруч із домом, і це її надзвичайно приваблює. Серед величезного хаосу та плінності світу завжди існують невеличкі оплоти стабільності, де завжди можна відчувати комфорт порядку - тут надзвичайно мало сюрпризів. Атмосфера таких закладів завжди подібна: одні й ті самі

незручні стільці, усюди нас супроводжують однакові стенди з необхідною інформацією та персонал, що завжди в уніформі, де жінкам забороняють носити джинси та яскраво фарбуватись, а чоловікам відрощувати вуса та бороди, тощо. «Передбачуваною стає також і поведінка службовців макдональдизованих систем. Вони наслідують корпоративні правила і виконують накази менеджерів» [6]. А для особливих ситуацій із клієнтами, що ведуть себе доволі специфічним чином компанії самотійно розробляють стандартні протоколи поведінки, які службовці зобов'язані виконувати. Це така собі бездумна, монотонна праця, що дозволяє кожному працівникові не заглиблюватись в свою роботу, а, замість цього, просто помріяти чи відволіктись і подумати про щось інше, поки справа робиться сама собою.

Такими працівниками надзвичайно легко керувати, оскільки всі вони мають певний статут, перелік правил та порядок дій і кожному, навіть клієнту, відомо, що повинен зробити службовець. При цьому «рутинізація забезпечує клієнтів більш надійними, швидкими та дешевими послугами, захищає їх від некомпетентності, зменшує кількість необхідних для успішної взаємодії дій та демонструє їх права» [33, с. 272]. Це, у свою чергу, постає гарантом рівноправ'я всіх клієнтів - неважливо, бідний ти чи багатий, на тебе відведено одну й ту саму кількість часу. Для усіх макдональдизованих підприємств важливою є наявність різних посад (що мають чіткі переліки своїх обов'язків і прописану поведінку), ієрархії (кожен знає, від кого він отримує накази і кому треба їх віддавати, перед ким звітувати) та документація (перелік правил та інструкцій, прочитавши які, можна дізнатись все необхідне для розуміння поведінки підприємства).

Для будь-якої раціоналізованої системи найбільшим джерелом невизначеності, неоднозначності та непередбачуваності є саме людський фактор. А тому **контроль** стає четвертою і останньою ключовою рисою процесу макдональдизації. Чому виникає така необхідність чітко контролювати процеси на підприємствах? А через те, що людина за своєю

суттю ніколи не зможе увесь час виконувати свою роботу однаково і точно, завжди буде існувати доволі висока вірогідність помилки (навіть серед найбільш кваліфікованих спеціалістів). «Коли машиною для прожарювання керує працівник, його неправильні судження стосовно, наприклад, кольору гарно просмаженої картоплі можуть зіпсувати усю справу» [32, 303], а ось, наприклад, касир може неправильно ввести вартість товару чи його спеціальний штрих-код. Саме тому на всіх підприємствах починають встановлювати нелюдські, автоматизовані технології, в яких відсутній (або зведений до мінімуму) людський фактор. Повсюди ми бачимо спеціальні машини, що самі вимикаються після завершення сеансу, комп'ютери, що зчитують штрих-коди чи екрани, на яких людині потрібно всього-на-всього, натиснути на значок обраного покупцем товару. Більше того, все частіше на зміну самим працівникам приходять машини, які автоматично надають товари і послуги відповідно до запрограмованих параметрів. Через це люди починають втрачати свої робочі місця, і доволі часто це стається не через їх некомпетентність у певній сфері, а через власну людськість. Чи не здається вам, що такий шлях розвитку є хибним?

Тепер ми доволі близько підійшли до зворотньої, темної сторони макдональдизації, і ім'я їй - **іrrаціональність раціонального**. Це означає, що кожен з розглянутих вище факторів (ефективність, передбачуваність, можливість прорахування та контроль) – всі вони можуть викликати несподівані негативні наслідки.

Так, коли ми бачимо ввічливого працівника, ми повинні одразу ж пам'ятати, що в більшості випадків ця доброзичливість є фальшивою. Коли нам говорять про швидкість обслуговування, ми часто стикаємось, особливо в гіпермаркетах, із такими чергами, що в них доводиться проводити значно більше часу, аніж оформлюючи самі покупки. Зазначена детермінованість праці стає причиною неглибокості та поверховості в масах. Макдональдизовані системи призвичаюють людей до того, що за них вже все

продумали і їм нічого не залишається окрім того, щоб просто плисти за течією. Все це веде до справжнісінької дегуманізації. В людині бачать виключно засіб задля досягнення цілі, де кожного легко замінити будь-ким іншим. Як результат, всі відмінності стираються, а індивідуальність згасає.

Акцент на швидкості у макдональдизованих підприємствах, як вже говорилося, призводить до зниження якості. Клієнти стають невдоволеними послугами, за які вони сплачують гроші, а службовці все частіше озлоблюються на ті самі, нелюдські технології, через які вони втрачають робочі місця, або ж відчують себе загнаними у «залізну клітку» і це, часом, змушує їх навіть саботувати дії на підприємствах. Більше того така їжа ще й шкодить нашому здоров'ю, що породжує масові протести та об'єднання людей у рухи, що пропагують здоровий спосіб життя, їжу власного приготування, чи вирощену на сільських фермах, хенд-мейд прикраси тощо. Зрештою, те, що спершу планувалось як високораціональна справа, постійно стикаючись із людською індивідуальністю, поступово втрачає свою чіткість, ясність та привабливість, оскільки людську природу змінити неможливо, а вона за своєю суттю є все ж таки ірраціональною.

Інша не менш важлива проблема, пов'язана із макдональдизацією та раціоналізацією суспільства, є його деміфологізація. Хибно вважати, що міфи є чимось цілком ірраціональним, що там немає нічого правдивого, і зводити їхню функцію виключно до якоїсь простої казкової оповіді. Якщо ми заглибимось в античність, то побачимо, що міфи завжди мали свою логіку, свої принципи, закони та власне мислення. Їх взагалі хибно розглядати з позиції сучасного технологізованого суспільства.

В міфах кожен Бог відповідає за конкретну сутність. Так, у давніх греків Геліос керував рухом Сонця, Афіна відповідала за практичну мудрість і справедливе судження, Гермес був покровителем жартів і витівок, а Афродіта розпалювала в серцях кохання. «Для грека боги грали, кажучи словами Канта, роль своєрідного алфавіту для озвучування окремих видів

досвіду» [33, с.305], роблячи це так само як для сучасної людини загальні фундаментальні структури причинності та наукові закони оформлюють простір навколо. Греки сприймали світ через призму богів, і тільки відкривши для себе їх імена, чесноти, якості, сили і вигляд, вони могли впорядковувати світ навколо себе. Вони ніби існували у двох вимірах: сакральному і профанному і ці виміри постійно накладались один на одного. Вони не були суперечливими, а скоріш доповнювали та розширювали себе. Обряди, звичаї та святкування давали змогу первісним людям цілком перенестись із профанного світу у світ сакральний. Це був час, коли соціальні ролі змінювались, коли можна було на якийсь час забути про повсякденність та впливу такого прояву духовності.

Окрім цього міфологічне мислення має холістичний характер. В ньому ціле завжди присутнє в кожній частині світу. «Скрізь, де панує прозорлива мудрість, міра і порядок, перебуває аполлонова субстанція і в силу ідентичності цілого його частині, сам Аполлон; всюди, де прекрасне і краса зачаровують людину, знаходиться сама Афродіта» [33, с.308]. Все, що на наш погляд відноситься до ідеального - порядок, мудрість, міра, справедливість, чарівність, любов тощо, - для грека одночасно постає як персоніфікована матеріальна субстанція. При цьому час для них мав суттєву відмінність. Сакральний час це вічність. В ньому немає ніякого поділу на минуле, теперішнє і майбутнє, існують лише певні цикли, все змінюється, але завжди повторюється. Профанний час навпаки, змінний, і через свою таку змінність людина постійно намагається його впорядкувати. Вона створює хвилини, години, дні, тижні, місяці, вона намагається врахувати помилки минулого і передбачити майбутнє, намагається відшукати втрачену стабільність.

На сьогодні ми майже забули про цей зовсім інший вимір сакральності. Жага раціоналізувати простір, прорахувати все із точністю до секунд, знайти відповіді на всі питання, впорядкувати простір навколо,

систематизувати та пояснити – все це поступово витісняло сферу духовного на далекий прихисток нашої свідомості. Однак зараз все частіше наука починає стикатись із непояснюваними для неї проблемами. Ми й досі не можемо відповісти на питання стосовно того, що стало поштовхом до кардинальної зміни і появи людини 150 тисяч років тому, не знаємо, що є причиною появи нашого світу. Ми взагалі не знаємо нічого конкретного про найважливіші події, що буквально визначили порядок у Всесвіті. Це знаходиться поза межами науки. Їй ніяк не вдається побачити першопричини, сутності та начала, вона лише може досліджувати закономірності розвитку, що є потенційно закладеними в організмах. Для греків, коли вони натрапляли на подібні питання відповідь була проста: Деметра навчила нас землеробству, Афіна – прясти, Гермес – торгівлі, а Прометей приніс вогонь. Зараз же ми втратили цей містичний вимір і опинились сам на сам із своєю людською раціональністю. Науково-технічний світ, в якому ми зараз всі живемо, поволі втрачає свої сили, стикаючись з новими перешкодами та проблемами, які є досі незнаними для людства.

Зараз ми стоїмо на роздоріжжі і дуже важливо тут навчитись бачити ті підводні камені, що можуть чатувати на людство у майбутньому. Саме тому шлях макдональдизації, як і більшість сучасних проблем, приховує у собі амбівалентність. Це спрощення та можливість «встигнути усюди», це комфорт, одноманіття та стабільність, але це й повна дегуманізація та байдужість. Це час, коли визначені взаємодії починають займати місце справжніх людських стосунків, коли відбувається жахливий процес дегуманізації суспільства і, на превеликий жаль, сучасний світ сам створив усі умови для її розквіту. Проте не слід засмучуватись, оскільки завжди існує альтернатива не плисти за течією разом з усіма, а, навпаки, робити це проти неї, беручи від макдональдизації лише те, що дійсно є її досягненням,

уникаючи при цьому більшості загроз. Про це і буде вестись мова у наступному пункті.

3.2. Перспективи розвитку і сфери впливу макдональдизації.

Багато сучасних дослідників вважає, що на сьогодні ми ступили на поріг епохи постмодерну. Епохи, що повинна змінити це занадто раціоналізоване суспільство, давши простір для розвитку індивідуальності. Цей період характеризується підйомом та розвитком нових технологій, відходом від масовизації та стандартизації. Його характерними рисами є:

- переважання сфери послуг в економічній сфері;
- зниження інтересу до масових продуктів і його зростання до більш індивідуальних і спеціалізованих. Споживачі постмодерну бажають платити більше за особливі, високоякісні продукти;
- менша серійність виробництва. Величезні фабрики, що виробляють однакові продукти повинні замінитись маленькими заводами, які випускатимуть великий асортимент продукції;
- більш вмілі працівники. Нові технології потребують робочих, які вміють діяти більш відповідально і з більшою автономією. Важливим стає людський фактор, що виражається у творчості та креативності, а це, у свою чергу, створює ще більшу гнучкість на підприємствах;
- велика диференціація. Кількість різних товарів для споживання збільшується, а однотипність та масовість усувається. В результаті маємо більш різноманітні вимоги споживачів і ще більшу диференціацію на робочих місцях.

Виходить, що суспільство постмодерну є явищем у своїй суті цілком протилежним до макдональдизації. Воно спрямоване на нівелювання ієрархічного поділу, створення більш інтегрованих та менш спеціалізованих

організаційних структур. В ньому будуть створюватись умови для заохочення творчого, креативного способу вирішення проблем. Це структури індивідуалістські, а не масовизовані. В них немає таких чітких протоколів праці, а споживачам такого суспільства більш цікаві не популярні масові бренди, а індивідуальні, незвичні товари. Це суспільство ускладнення, де «акцент буде ставитись на творчі здібності складних особистостей і комунікацію між людьми, у яких є такі риси» [32, с.143]. Макдональдизація ж за своє завдання ставить як раз таки спрощення. А тому, з огляду на це, постає доволі вагоме питання, а як так сталося, що макдональдизація змогла не тільки вижити, але й досить міцно облаштуватись у нашому сучасному суспільстві? Чи можливо ми все ж таки ще не перейшли межу і постмодерн видніється для нас лише як далека перспектива?

Якщо поглянути на сучасне суспільство, то воно, як сказав би З. Бауман, є плинним. Вперше, за останні декілька століть, людина знову почала усвідомлювати свою повну невпевненість у завтрашньому дні. І це не криза, а, скоріш, навіть певне прозріння. На думку Ортеги-і-Гассета, безпека епох розквіту XIX століття, - «оптичний обман, ілюзія; вона веде до того, що люди не дбають про майбутнє, надаючи все "механізму всесвіту"», пускаючи все на самоплин» [27, Розд. IV]. Колишні цивілізації потопали від недосконалості своїх начал, техніки та знарядь. Наразі не витримує саме людина та принципи організації суспільства як такого. Життя у небезпеці та ризику, а також постійній непевності у завтрашньому дні, де людина повинна бути готова до того, що кожне прийняте нею рішення, має свої часом доволі непердбачувані наслідки, за які їй потім потрібно буде платити, – все це є характерним для сьогодення. За таких умов людина все частіше відмовляється від досягнення довгострокових цілей і завдань. Тим самим нівелюється і стійкість соціальних відносин між людьми, партнерами та групами, знижується значимість навіть сімейних традицій і цінностей. Партнерські відносини більше не є тим, що

необхідно постійно підтримувати та неквапливо створювати. Тепер від них очікують негайного задоволення і підтримуються вони виключно до тих пір, поки продовжують бути вигідними та приносити насолоду обом сторонам. «Дійові особи «життєвої гри» приходять і йдуть, і по ходу дії, без сумніву, будуть зникати і замінятися іншими. Сцена, на якій розгортається дія, постійно трансформується, причому настільки стрімко, що встежити за всіма змінами і утримати їх в пам'яті часом дуже важко, а то й неможливо» [4, с.30]. Контракти є тимчасовими, вони легко порушуються. Тут навіть найменша перешкода здатна повністю знищити партнерство. Життя тепер розгортається на арені під назвою «тут і зараз!».

Такий раціоналізований простір веде до вгасання емоцій і афектів. Почуття, прив'язаності та прихильності знецінюються. Між відвідувачами закладів, працівниками, менеджерами та власниками навряд чи можуть утворитися будь-які емоційні зв'язки, оскільки компанія завжди буде прагнути «знищити справжні емоції, щоб все працювало гладко і раціонально, наскільки це можливо» [32, с.152]. Постійно нав'язується ідея, що всі речі (одяг, автівки, музика, телефони тощо) потребують оновлення і доволі швидко виходять із моди, а «людей готують до сприйняття світу як контейнера, повного корисних предметів - предметів, призначених для одноразового використання. Таким має стати сприйняття всього світу, в тому числі і інших людей» [2, с.123]. Хаос більше не є ворогом для раціональності та цивілізації.

Хіба не здається вам тепер, що всі ці характеристики прекрасно узгоджуються із головними принципами макдональдизації? І саме через цю неможливість прокреслити чітку розмежувальну лінію, деякі дослідники взагалі відкидають ідею нового, постмодерного суспільства. «Як говорить один з них: «я не вірю, що ми живемо в "Нові Часи", в "постіндустріальну і постмодерну епоху", що є фундаментально відмінним від капіталістичного способу виробництва, який домінував повсюдно останні два століття» [32,

с.154]. Все це говорить нам про один єдиний факт – макдональдизація сильно вкорінилась у сучасному суспільстві, а її сфера впливу постійно розширюється. Наразі немає ніяких підстав стверджувати, що новітні тенденції постмодерного суспільства зможуть її витіснити. Однак, не варто також і вважати, наче макдональдизація стосується лише фаст-фуду. Принципи «Макдональдсу» наразі все частіше починають виходити за межі сфери ресторанного бізнесу. Цей феномен відображає доволі специфічну тенденцію сучасного світу і простежується, навіть, в освіті, медицині, туризмі, спорті та в багатьох інших царинах нашого життя, адже існувати в рамках невивадливих стандартів виявилось значно простіше і дешевше.

Ми бачимо, що «такі солідні видання як «Вашингтон пост» чи «Нью-Йорк Таймс» дедалі більше орієнтуються на форму і стиль своєрідної «Мак-газети»: аналітичні статті витісняються короткою інформацією, доповненою мішаниною барвистих знімків і, звичайно, розвагами» [8]. В освіті сучасні школи та університети сьогодні стали далекими від своїх історичних попередників, де все будувалося навколо особистості конкретного вчителя і його взаємин зі студентами та школярами. «Підхід до викладача як до постачальника послуг призводить до того, що лектори, які читають матеріал і привносять в нього частинку «свого» бачення, цілком можуть бути в найближчому майбутньому повністю замінені стандартизованими відеозаписами з необхідною для підготовки інформацією, а живе спілкування з викладачем - різними формами вебінарів» [28]. Одноманітним стало все: програми, плани уроків, стандартизовані тести та іспити, що дозволяють готувати сотні і тисячі людей потрібного профілю. Підручники та навчальні посібники все більше нагадують «Мак-тексти» дозволяють швидко віднайти необхідний мінімум інформації з предмету задля успішного складання іспитів. Відтак, улюбленою формою контролю стають тести, які дуже легко та головне швидко перевіряти. Подібна стандартизація підготовки та перевірки

знань навіть не гарантує глибокого їх засвоєння та надбання важливих аналітичних навичок і умінь.

В медицині пацієнти дедалі частіше починають відчувати себе елементами медичного конвеєра, оскільки значно збільшується час на усілякі аналізи, а час, відведений на спілкування лікаря з пацієнтом, навпаки, мінімізується. Це проявляється за схемою так званих «маршрутів» - стандартні кроки, які передбачають рішення цілого ряду медичних проблем. Діють вони за принципом «якщо – то», а тому, що робити лікарю у більшості ситуацій вирішує не сам лікар, а встановлений «маршрут». Крім цього, прогрес вже дійшов до того, що батьки можуть визначати стать майбутньої дитини, а нещодавно стало можливим і клонування.

Пілоти наразі взагалі можуть майже не брати участі у керуванні літаком. Їх завдання – ввести дані, натиснути на пару кнопок і автопілот все зробить за них. До речі, декілька останніх авіатрощ (наприклад, нещодавно у Москві, в аеропорту «Шереметьєво») були пов’язані із домінуванням автоматизованого управління і відсутності у пілотів вмінь саджати літак у складних погодних умовах завдяки наявності відповідних механічних навиків.

В науці макдональдизований підхід простежується у кількісному методі оцінки якості роботи – через індекс цитування (скільки разів інші дослідники цитували дану роботу, чим більше цитувань – тим якіснішою вважається праця). Однак, це не є правильний метод оцінки, існує багато прикладів недооцінених праць, що всього-на-всього своїми думками змогли випередити свій час.

У спорт увірвалась реклама, що змушує команди йти на непотрібні перерви (раніше тайм-аути влаштовувались виключно за вимогою однієї з команд).

В політиці скорочується час, відведений на промови (раніше середня тривалість сягала 90хв., а зараз не більше 15-ти), і тому спічрайтери, зазвичай,

зводять їх до набору певних «яскравих та ефектних фраз», щоб якомога швидше справити ефект на публіку.

А ось у кіно ця тенденція простежується у збільшенні уваги мас до сіквелів. Люди завжди будуть хотіти чітко знати, що вони отримають за сплачену суму грошей, а тому фільми із пригодами улюблених персонажів у різних фантастичних світах стають найбільш популярними. Більше того, навіть, сюжети фільмів стають передбачуваними.

Сучасні торгові центри, гіпермаркети та моли є одними з найяскравіших прикладів прояву макдональдизованих процесів, де найрізноманітніша продукція (чи то дитячі іграшки, чи меблі, чи то одяг та взуття, чи їжа або ж товари для творчості) зібрана в одному місці. Торгові моли, наразі, майже завжди містять в собі ресторани фаст-фуду і є сучасними «храмами споживання», в яких люди практикують свою «споживацьку релігію». Такі центри, зазвичай, навіть мають спеціальні розважальні кімнати для дітей, щоб батьки могли залишити їх там та спокійно, не відволікаючись та не поспішаючи, «віддатись радості» витрати сімейного бюджету. Все це робиться не тільки для зручності, але й для того, щоб спонукати людей проводити більше часу, блукаючи серед прилавків, у пошуках тих чи інших товарів, щоб, в кінцевому випадку, збільшити і обсяг покупок. Окрім цього, так само як і в «Макдональдсах», людина завжди може бути впевненою, що в будь-якій точці світу, в торговому центрі вона побачить звичну для неї картину.

Туризм і відпочинок сьогодні також набув рис макдональдизованості. Емоції і враження, отримувані людиною від поїздок, зазвичай регламентовані. «Купуючи пакетний тур або наймаючи гіда, турист отримує найбільш «оптимальний» набір місць, які він повинен відвідати» [28]. Принцип кількості тут домінує над якістю. Турист під час маршрутів не встигає глибоко познайомитися з тією чи іншою пам'яткою, але йому вдається зробити потрібну кількість фотографій, призначених для соціальних мереж,

аби показати своїм підписникам, як класно він провів свій вікенд. Для прикладу візьмемо стандартний семиденний середземноморський тур. За цей час корабель встигає проплисти чималу частину Середземного моря. Він ненадовго зупиняється в головних містах, багатих культурними пам'ятками. Зазвичай такі причали розташовані уздовж берегів із мальовничими пейзажами, даючи змогу пасажирам зійти на сушу, скуштувати місцеву кухню, купити сувеніри і зробити кілька фотографій. Таким чином заданий маршрут дозволяє туристам побачити максимум місць за сім днів. Все це надзвичайно ефективно.

Ще однією ілюстрацією макдональдизації в туристичній сфері є слова одного з туристів, що відчув цей згубний вплив масовизації на власному досвіді: «Подорожуючи Італією, я звернув увагу на одне цікаве явище. Здавалося б, ця країна регулярно приваблює мільйони туристів. В історичних центрах великих міст не проштовхнутися. Шум, гам, метушня. Люди розпихають один одного, щоб не відстати від групи. Фотографуються зі швидкістю кулеметної стрілянини. Машуть руками, демонструючи пам'ятки. Треба постійно ухилятися від сотень вказівних пальців: ось-ось і в око потраплять. Музеї переповнені. Часом доводиться вистоявати довгу чергу, щоб їх оглянути. Або переплачувати за право особливого доступу. В деякі місця пускають лише за попереднім записом: вас, мовляв, багато, а Леонардо один» [34]. Чому це відбувається? Хіба людям до вподоби такі стовпотворіння? Причина цього доволі проста. Бажаючи долучитись до культури, людина, як правило, має доволі обмежений ресурс часу і грошей. Вона не може поїхати в іншу країну, скажімо, на місяць і переглянути там усі гідні уваги пам'ятки. Саме тому 90% населення приходить до висновку, що краще буде замовити «стандартний пакет вражень», що дасть тобі максимум вигоди за мінімум часу. Тут варто зауважити, що в таких подорожах, дуже часто місця, які по-справжньому заслуговують уваги, завдяки своїй особливій

культурній цінності, оминаються лише тому, що вони знаходяться на периферії, де нема ніяких молів, макдональдсів чи старбагсів.

Перевантаження деяких туристичних об'єктів негативно впливають на природне і соціальне середовища. «Масовий потік туристів порушує рівновагу екосистеми - фауну, флору і атмосферу, а також негативно впливає на туристичне враження» [1]. Унікальна місцевість дуже швидко перетворюється на щось типове, примітивне та тривіальне. Розмивання культурних традицій веде до стирання регіональної специфіки. Так будівництво великих мережевих готельних комплексів, чи поява фаст-фуд ресторанів може «спотворити природне та історичне середовище, створити архітектурний ландшафт, що абсолютно невластивий локальному культурному контексту» [1]. Так само і «традиційна кухня» може втратити свій унікальний колорит і поступитися місцем макдональдизованим стравам швидкого приготування.

Дж. Рітцер зазначає, що навіть альпінізм стає макдональдизованою практикою. «Ті, хто намагалися макдональдизувати сходження на Еверест, можна сказати, прагнули перетворити гірський маршрут в спокійний, гладкий, безпечний проїзд по «платній магістралі» [32, с.156]. Сьогодні, підіймаючись в гори, існують чіткі, сплановані маршрути, із зазначеним часом перебування на тій чи іншій висоті, а все необхідне для сходження обладнання, вже «дбайливо» піднято на потрібну висоту з допомогою гелікоптерів, щоб не обтяжувати клієнтів клопотатись із ним власноруч.

Іншим і не менш показовим прикладом є поява аудіокниг, які зручно прослуховувати за кермом або під час заняття на спортивних тренажерах. Романи Л.Толстого і Ф. Достоевського згортаються до мінімального розміру. Усю книгу можна прослухати лише за кілька годин! Філософський сенс літератури таким чином цілком усувається, а залишаються лише якісь ключові події, позбавлені будь-яких серйозних розмислів, душевних вагань героїв, їх

почуттів та переживань, що і складають ядро книги. Залишається лише стандартний перелік подій і мотивів.

Макдональдизації піддались навіть відносини між людьми. Так у сім'ї рішення багатьох проблем люди починають шукати не в простих розмовах. Тренінги, книги, телешоу замінюють дійсність, пропонуючи готові спрощені «рецепти» рішення сімейних і внутрішньоособистісних проблем шляхом зміни іміджу або отримання «порад від експертів». «Соціальна цінність особистості часто визначається числом «френдів» і підписників в соціальних мережах, а компліменти і увага підмінюється лайками фотографій» [41]. Індивід таким чином ніби створює свою «цифрову копію» за допомогою мережі, де його особисті якості поступово нівелюються. Важливим стає не те, ким ти є в реальності, а те, хто ти в мережі. Відносини, зазвичай, також починаються в Інтернеті, де існує безліч різних кандидатів, яких можна підібрати відповідно до своїх критеріїв, а у випадку неприємного досвіду додати людину у «чорний список».

Навіть здавалося б недосяжна для макдональдизації сфера сакрального та релігійного також підпала під цей процес. Доволі показовим є випадок з етнографічної практики Гузель Юсупової: на одному з розговинь після мусульманського посту дівчата почали рахувати свої бали: скільки дається тому, хто наклав стіл та запросив гостей, а скільки тому, хто прийшов на святкування. «З точки зору дівчат, бали були необхідними для потрапляння в Рай. За кожне добре діло нараховується певна кількість савапів (балів). Тільки набравши певну суму можна розраховувати на потрапляння до Раю» [41]. І це відповідає одразу трьом принципам макдональдизації: передбачуваність, можливість прорахунку і контроль.

Однак, все ж таки, чи не найбільш показовим прикладом макдональдизованості на сьогодні є квапливий перехід на безготівкову оплату з допомогою спеціальних карток. Що в цьому такого спитаєте ви? А те, що у цій формі гроші остаточно втрачають свою матеріальну, речову іпостась,

перетворюючись на умовні абстрактні величини, що виражаються лише цифрами. «Суть повсякденних грошових витрат залишається незмінною, але непідготовленому до формально-раціонального сприйняття світу і своїх взаємодій з ним, індивіду виявляється важче адекватно керувати грошима» [17]. Як відомо, що гроші з пластикової картки витрачаються швидше, ніж готівка, оскільки власнику важче уявити цінність суми, коли вона зображена лише цифрами на екрані. Актор навіть не бачить як його «гаманець порожніє», а також не має змоги вдатися до практичних традиційних способів досягнення свого матеріального статку: відкласти, приховати, розкласти в різні місця тощо.

3. Бауман, таким чином, був правий, коли назвав нашу сучасність плінною. У модерному світі домінують короткострокові соціальні взаємодії по типу "кемпінгу", де ніхто надовго не затримується і нікому нічим не зобов'язаний, де здатність змінюватися, підлаштовуватись та не засиджуватись на місці, йти далі від минулого, стає запорукою успіху. Наша епоха – «це епоха роз'єднання, невловимості, легкої втечі і безнадійного переслідування» [17].

А чи існує загроза для макдональдизації? Якщо ми дійсно все ж таки поступово наближаємось до епохи постмодерну, яка зневажливо ставиться до будь-яких стандартизованих товарів типу «один розмір годиться всім», то макдональдизація або відійде в минуле, або зможе пристосуватись до таких умов. І, на погляд багатьох дослідників, вона нікуди не дінеться. Явище так званої «снікеризації» цьому підтвердження. Наразі ми маємо величезну кількість різних пар кросівок, що зможуть задовольнити смаки кожного. Сотні, якщо не тисячі різних їх видів, виробляються в різних нішах одного ринку (це і кросівки для бігу, для ходьби, для аеробіки, для фітнесу тощо). Це призводить до масової кастомізації підприємства. Так стається тому, що будь-яке виробництво чи послуга неодмінно макдональдизується, якщо вона буде набувати все більшої популярності та розширювати свій вплив.

А, отже, варто пам'ятати, що навіть місця на морських узбережжях, в лісах із мальовничими краєвидами, що є віддаленими від масової метушні, які й досі залишаються справжніми «лазітками на волю» із пут «залізної клітки» раціоналізації, навіть вони зберігають свою індивідуальність та особливість, рівно до тих пір, поки значна кількість людей не дізнається про їх існування. А тому, якщо ми хочемо зберегти свою особистість в рамках раціоналізованого суспільства, нам слід дедалі частіше робити все власноруч: не споживати багато фаст-фуду, не користуватись мікрохвильовою піччю, а готувати все своїми руками, із свіжих продуктів, куплених не на прилавках магазинів, а в справжніх фермерів, уникати рутини та стандартизованих протоколів дій. Під час подорожі не ходити за визначеними маршрутами, а скласти свій перелік пам'яток. Так, це може бути доволі складно і на це неодмінно доведеться витратити більше часу, однак це дасть змогу полишити той конвеєр та відчути справжню ірраціональність простору навколо.

РОЗДІЛ 4. МОРАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ОСОБИСТІСНОГО БУТТЯ ЛЮДИНИ

Як ми вже встигли побачити, сучасний соціальний простір зазнав доволі потужних змін. Наукова революція, розвиток техніки, поява ЗМІ і Інтернет-мережі сильно вплинули на життя людини, повністю перевернувши її світ. Тепер відстань вже не є перешкодою, а інформація облітає усю земну кулю всього за декілька секунд.

Даний розділ має на меті показати як сильно в цих умовах трансформується людська особистість. Ще Е. Фромм стверджував, що існує «взаємозалежність між характером середнього індивіда і соціально-економічною структурою суспільства, до якого належить цей індивід» [38]. Це є соціальний характер і він формується під впливом соціально-економічної структури таким чином, що кожна людина в ньому хоче робити те, що вона повинна робити.

Варто зазначити, що зв'язок між цими двома компонентами (суспільством і індивідом, що живе в ньому) ніколи не буде статичним. Це є нескінченний процес розвитку, де будь-яка зміна одного з них призводить до змін у другому. З минулих пунктів ми вже встигли побачити, що сучасність має велику кількість різних і складних проблем. І, аби їх розрішити, однієї зміни в характері суспільства буде недостатньо. Змінитись повинна і сама людина. А тому шлях до успішного переходу в справжній постмодерн може лежати виключно через зміни не тільки в зовнішньому устрої соціуму, але й у внутрішньому світі кожної конкретної людини.

Основною зміною, що ми можемо побачити в нашому модерному суспільстві є той факт, що сьогодні нам загрожують не вороги, як було в минулих епохах, а певні ризики і непевності. Це, перш за все, пов'язано з тим, що наразі звичні нам соціальні інститути також перестають виконувати ті функції, для яких вони раніше створювались. Ми продовжуємо говорити про сім'ю, традиції, роботу, державу так ніби ніщо не змінилось, проте це не так.

Е. Гідденс стверджує, що всі ці інститути більше нездатні вирішити звичні для них завдання. Ми створили нове глобальне космополітичне суспільство, де порядок вже більше не визначається колективною волею людей. На нього починає впливати безліч різноманітних штучних факторів і він стає все більш хитким та випадковим. Дедалі частіше люди починають відчувати себе якоюсь іграшкою в руках сил, що більше їм не підвладні. Проте, ми все ще здатні підкорити їх, оскільки, таке відчуття власного безсилля – зовсім не діагноз нашої слабкості, а лише орієнтир, що показує неспроможність соціальних інститутів у тому їх вигляді, що ми маємо зараз, зробити необхідні перетворення.

4.1. Трансформація традиційних цінностей

Що таке традиція? Цей термін має доволі цікаве походження. Він утворений від давнього латинського слова «tradere», що використовувалось у значенні «передавати» або ж «віддавати щось комусь на зберігання» і першочергово воно застосовувалось у римському праві, коли мова велась про спадок. Тобто слово «традиція» спочатку означало певну власність, що переходила у спадок від одного покоління до іншого і таким чином зберігалась. Проте, як виявилось, значення слова традиція у нашому сучасному розумінні з'явилося не так давно. Воно виникло в Європі приблизно 200 років тому. Чому саме в цей період? А тому, що в Середньовіччя, існування такого поняття було абсолютно непотрібним. Традиції у той час оточували людину з усіх боків. Ідея традиції як певних цінностей, звичок та поглядів, що передаються людям від покоління до покоління виникає лише в Новому часі. Знову зауважимо, раніше це слово стосувалось виключно приватної власності і на культурну сферу соціуму аж ніяк не розпоширювалось.

Традиція не виникає просто так. Новий час - доволі визначний період для розвитку людства. Ми маємо тут і великі географічні відкриття, і науково-технічну революцію, і зміну суспільства до більш машинізованого та автоматизованого. Все це перетворює простір навколо людини, розширюючи прірву між нею та її природнім середовищем. Відбувається руйнація усталених норм і цінностей і тому найсвітліші уми тої епохи приходять до висновку, що аби хоч якось вберегти цей зв'язок, людству необхідна традиція.

Багато з тих символів, що для нас зараз є справжніми артефактами, що говорять нам про певну епоху чи прошарок суспільства так само мають зовсім недавнє походження. Так, шотландські чоловічі спідниці – кільти, були створені тільки в 18 ст. Томасом Роулінсом задля того, щоб зробити одяг фабричних робітників (хайлендерів чи горців) більш зручними. Тобто від самого початку свого існування шотландські кільти ніколи не були традиційним, культовим одягом цього народу. Це був простий та зручний продукт промислової революції. Більше того, основне історичне завдання кiltів було «не в тому, щоб зберегти освячені віками традиції, а якраз навпаки - витягнути горців з своїх вересових пусток і заманити їх на фабрики» [11, с.9]. Аналогічним шляхом багато із знаних для нас кланових візерунків були розроблені тільки у вікторіанську епоху кравцями, що талановито передбачили майбутні тенденції ринкового попиту. Таким чином, багато з того, що ми наразі вважаємо традиційним і таким, що своїм корінням сягає античних часів, в кращому випадку існує в світі понад двісті років, а, можливо, й значно менше.

Іншим прикладом є доволі кумедна історія, що трапилась у 1860-х роках. Британські вчені мали на меті тоді, завдяки археологічним розкопкам, віднайти культурні пам'ятки Індії, оскільки, на той час, про мистецтво й ремесло індусів було відомо дуже мало. Навіть їх військові тоді носили європейську форму, а, з точки зору британців, індуси повинні виглядати як

справжні індуси. Тому було прийнято рішення пройтись по всіх відомих музеях та історичних місцях у пошуках відповідних артефактів. На основі цих пам'яток саме британці розробили для індусів нову парадну форму з тюрбанами, поясами і «справжніми індійськими мундирами». А найкумедніше у цій історії те, що частина з цих так званих «традицій» прижилась настільки, що індуси й досі носять їх у якості своїх національних костюмів.

Таким чином багато з наших існуючих нині традицій (а можливо навіть і всі вони) є вигаданими. Не буває суто традиційних суспільств. Існує безліч причин чому люди починають їх вигадувати. Це вигідно державі, ідеології, це запорука порядку і безпеки у суспільстві. Це зв'язок з минулим та повага до предків. А, отже, не слід вважати, що цілеспрямоване створення традицій є продуктом виключно Нового часу. Цей феномен існував одразу із появою великих суспільств, проте своєї величі зазнав лише нещодавно. Варто пам'ятати, що будь-яка традиція завжди буде пов'язаною із елементом влади. Королі, імператори, священики здавна займалися винаходом традицій, вигідних для себе, що надали б їм статусу легітимності і підтвердили б право на владу. А «гадка про те, що традиції є незмінними – просто міф» [11, с.11]. Вони не просто з часом розвиваються, але й можуть бути різко та доволі квапливо трансформовані. Традицій у їхньому чистому вигляді просто не існує, а термін існування для них, як засвідчили наведені приклади, нічого не означає.

Саме тому, характерною рисою для традиції є її ритуальність та повторюваність. Традиції завжди будуть ключовим визначальним фактором для певної спільноти чи колективу. Це ніколи і ні в якому разі не індивідуальна поведінка особистості. Традиція завжди закріплює за собою певну істину і людина, що приймає традиційний світогляд, ніколи не буде навіть брати до уваги якийсь інший, альтернативний варіант відповіді на вже відоме питання. Традиція це інструкція, що повинна відкидати всі вагання та сумніви. «Дій так

і ніяк інакше», - сверджує вона. Більше того у традиції завжди є свої хранителі, що повинні не тільки поширювати ідеї в суспільстві, але й вміти тлумачити їх ритуальну істинність.

Саме тому сім'я сьогодні - справжнє поле бою між традиційністю і сучасністю, оскільки саме втрата сімейного вогнища найсильніше відчувається людиною. «Політики і активісти різних рухів безперестанку ставлять діагноз про деформацію сім'ї та закликають повернутися до її традиційних форм» [11, с.15]. Що ж такого сталося в нашу епоху? Нам слід розібратись у цьому питанні більш детально.

В Середньовіччя традиційною рисою сім'ї була вищість чоловіка у правах над жінкою. Жінки навіть вважались власністю своїх чоловіків. Чоловіки могли мати багато коханок, користуватись послугами куртизанок і це вважалось цілком нормальним, в той час як в жінок цінувалась вірність, постійність і цнотливість. В таких сім'ях прав були позбавлені і діти також.

Ще донедавна дітей виховували не заради розкриття їх творчих здібностей та особливостей, а заради вдоволення забаганок їхніх батьків. Проте, це звісно не означає, що батьки не любили своїх дітей, просто традиція тоді була дещо інакшою. Батьки завжди бачили в своїй дитині можливість розширити своє господарство та власність. Тобто в дитині бачили економічну цінність. Це підтверджується значною кількістю шлюбів по забор'язанню, оскільки обом сім'ям вигідно було щоб їх діти ніби узаконили добрі відносини між ними. І такі шлюби зазвичай були зовсім не через кохання чи потяг серця.

Відношення до гомосексуалізму також неодноразово змінювалось. Ще нещодавно на цей феномен люди дивилась із відразою та осудом, говорячи, що це протиприродно, апелюючи до традиційного уявлення про сім'ю (де існує чоловік, жінка та діти) і сенсу життя у вигляді продовження свого роду. Однак, якщо ми заглибимось в історію, то одразу побачимо, що багато культур

відносились до гомосексуалізму не просто із терпимістю, але й із значним схваленням. «Наприклад, в деяких суспільствах вступ хлопчиків в гомосексуальний зв'язок із зрілими чоловіками заохочувався як свого роду форма сексуального навчання» [11, с 17]. Сьогодні ми бачимо, що ставлення до цього явища знову змінюється. Пов'язано це з тим, що секс наразі повністю віддідився від процесу дітонародження. Це не ліберальна толерантність, а наслідок відокремлення цих двох понять, адже тепер народження дітей більше не є першочерговим завданням для будь-якої людини.

Сім'я починає вириватись з пут економічного об'єднання і основою шлюбу стає не вигода а романтична любов. Стандртні сім'ї тепер меншість. Багато дітей народжуються поза шлюбом, а кількість самотніх людей стрімко збільшується.

У традиційній сім'ї подружня пара була лише маленькою частинкою її структури. Великого значення набували саме зв'язки з дітьми та іншими родичами (особливо економічні). Сьогодні ж саме пара є ядром сім'ї. Вона зайняла центральне місце в сімейному житті, а любов і сексуальний потяг стали основою для укладання шлюбних уз. Ідея близькості починає виходити на передній план. І хоча здавалось, близькість є поняттям доволі давнім та всім відомим, проте у своєму справжньому первинному сенсі, вона почала розкриватись зовсім нещодавно. «Тепер для нас стає важливим не питання «чи одружені ви?», а «чи є у вас з ким-небудь відносини?» [11, с.18]. І сама ідея відносин також є новою. Ще у 1960-х рр. про «стосунки» ніхто взагалі не говорив. В цьому просто не було сенсу. Які можуть бути близьку відносини, коли зазвичай вся сім'я базувалась на економічній вигоді всіх її складників? Шлюб в той час був зобов'язанням.

Навіть наше відношення до дітей зазнало кардинальних змін. По-перше, їх в нас просто народжується значно менше (зараз навряд чи зустрінеш пару в якої буде 9 своїх власних дітей), а по-друге, рішення завести дитину є

серйозним рішенням, що потребує неабиякої економічної забезпеченості батьків. Раніше дитина розцінювалась як певний прибуток для сім'ї, а зараз це часто справжній фінансовий тягар.

Більше того, доволі цікаво, що таке нове розуміння сім'ї прекрасно узгоджується із демократією в суспільстві, адже, гарні відносини означають відношення між рівними індивідами, де кожний з партнерів має рівні права і обов'язки. Вони базуються на взаємоповазі і розумінні та прийнятті точки зору іншого. А це, у свою чергу повинно призвести до формування довіри (але з цим у сьогоdnішнього суспільства ми маємо безліч проблем, про які йтиметься мова в наступних пунктах).

В багатьох країнах всі питання пов'язані із сім'єю та сексуальністю зазвичай будувались навколо певних традиційних схем. Однак, сьогодні, як ми вже встигли побачити, глобалізація починає привносити свої нові віяння, що повністю руйнують усталені норми та цінності у цих сакральних для кожної людини сферах. Відбувається справжня детрадиціоналізація. Проте, звільнення не означає зникнення. Традиції нікуди не діваються, вони просто змінюються під впливом потреб сучасного суспільства. Проблема лише заключається в тому, що самі соціальні інститути продовжують жити в рамках традиційних норм та правил і стають абсолютно не здатними до рішення нових проблем.

Традиція є необхідною для суспільства. Вона забезпечує спадковість. Без інтелектуальних традицій ідеї втратили б свою чіткість і спрямованість. Людина у лоні науки була б розгублена перед різноманітністю питань. Традиція ж вибудовує стійку систему, де завдання науковця постає у розширення сфер її впливу або ж перевірці на істинність її складників.

Ритуали та церемонії грають також надзвичайно велику соціальну роль. Цим користується не тільки державна еліта, але й керівники великих

організацій і корпорацій. Існує навіть такий термін КСВ (корпоративна соціальна відповідальність), що означає досягнення внутрішньої стабільності в компанії та забезпечення в її межах створення сприятливого «клімату» серед службовців, що, у свою чергу, веде до формування прихильності до свого робочого місця та компанії, в якій працює людина. Зовнішня політика є добровільним внеском бізнесу у розвиток суспільства. Але цей крок потрібен компаніям для того, щоб створити довіру до свого бренду у споживацькій культурі. Вибираючи етичні цінності як ядро програми КСВ, бізнес намагається приєднуватися до цінностей, що є близькими до цільової аудиторії, або навпаки - пропонує своїм споживачам розділити цінності компанії. І саме приєднання до традиції є найкращим способом показати споживачу свою схожість і викликати в нього довіру до бренду. Метою КСВ є насамперед знайомство споживачів із культурою фірми а також формування в них лояльності, довіри та позитивної громадської думки щодо діяльності бізнесу. Це виражається у проведенні різноманітних громадських свят та подій. В межах колективу проведення різноманітних заходів. До речі, корпоративи створенні саме для того, щоб такі ритуальні події сприяли зміцненню колективу, створювали командний дух всередині нього та формували в людей відчуття залученості і роботи над однією важливою для всіх справою.

Отже, хоча сьогодні традиції є не тими, що були принаймні років 20 тому, проте вони все ще живуть з нами, створюючи нові орієнтири та формуючи нові цінності. Соціальні інститути на сьогодні мають дещо застарілі способи функціонування і це є їхньою основною проблемою. Вони стали нездатними адекватно функціонувати у світі де традиційні цінності вже зазнали суттєвих змін, а тому суспільству сьогодення слід доволі ґрунтовно підійти до питання трансформації традиційних соціальних інститутів і підведення їх до нової культурної традиції.

4.2. Ринковий характер особистості

Ми вже встигли розглянути основні риси сучасного суспільства, побачити перспективи розвитку та значні проблеми, яких людина зазнала зовсім недавно. Тепер якщо ми почнемо розглядати основні ціннісні орієнтири, якими в своєму житті користуються індивіди, ми також побачимо, що й на цьому лоні ми маємо чимало змін та нововведень. На початку роботи ми вже говорили, що наразі ми все частіше бачимо, що люди починають керуватись у своєму житті модусом володіння, а буттєвість поступово відходить на задній план. Чи справді це так?

Е. Фромм вважає, що сучасна людина – справжній егоїст. Вона хоче все для себе. Вона відчуває задоволення від володіння речами і не хоче ні з ким ділитись. За такої установки на модус володіння людина починає думати, неначе вона тим більш значима, чим більше вона має. Звідси випливає політика сучасного бізнесу та ведення ділових справ: споживачів потрібно обдурити, конкурентів розорити, а працівників експлуатувати. Така психологія ніколи не задовольнить свого власника, оскільки, егоїст завжди буде прагнути до більшого і заздрити тим, в кого є більше. При цьому він сильно боїться втратити те, що має, і тому найбільшого страху відчуває саме перед бідністю. Через це він є вимушеним створювати видимість того, що в нього все добре, раз за разом чіпляючи на себе цю незворушну маску. Тобто можна сказати, що ті зміни, що відбулись у нашому суспільстві приблизно у XVIII ст., відкрили справжнє поле для росту і розвитку радикального гедонізму і незнаного егоїзму.

Беручи до уваги суспільство Середньовіччя, яким би жорстоким воно не було на перший погляд, проте навіть тоді вся економіка слідувала певним етичним принципам і була гуманною. Звісно завжди існували люди, які цим загальним принципам не слідували і які через власну заздрість намагались зіпсувати життя своєму ближньому. Проте тоді подібні акти, при їх розкритті вважались негідними та безчестними і могли повністю зіпсувати репутацію

людини. Зараз же ми сприймаємо такі події спокійно, це стало для нас нормою і такою собі жорстокою правдою життя.

Капіталізм змусив економіку відділитись від людських цінностей та етики. Багато підприємств не витримували конкуренції. Вони закривались і робітники втрачали свої робочі місця. Ці процеси звичайно викликали в людей співчуття, але нічого більшого. Люди почали сприймати це як неминучість і невідворотність.

Подальший розвиток такої економічної системи і зовсім вийшов з-під контролю людей і тепер ми, зазвичай, робимо все не через користь для людини, а через користь для системи. Зростивши цей механізм одного разу, вирватись з цих пут стає дуже важко. Так, люди, що за своє життя створюють велику корпорацію чи компанію, навіть якщо захочуть, навряд чи потім зможуть зупинити промисловий процес продукування певних послуг. Корпорація глобалізується, розширюючись по всьому світу. Вона обростає різними зв'язками і стає пов'язаною з іншими потужними системами і є залежною від них. Зміна однієї ланки цього процесу може дуже сильно вдарити по всьому бізнесу, а тому це просто є не вигідним для великої кількості людей.

Більше того, ми маємо багато прикладів різних технологій, розвиток яких, з причин неприбутковості для економічної системи, був зупинений на початку свого зародження. Так, виявляється, що зараз ми могли мати доволі дешеві польоти на аеропланах, парові машини без шкоди для довкілля і бензину, за який потрібно платити значні кошти, безкоштовний Інтернет та електрику. І все це не набуло широкого розголосу і поширення через те, що це було не вигідно для бізнесу. Аби закріпити на плаву значимість підтримання системи, людям нав'язали думку, що те, що є сприятливим для неї, автоматично є сприятливим і для усіх людей загалом (хоча, як показують минулі приклади, це правило на практиці зовсім не виконується), а ті якості, що виховує система, – егоїзм, любов до себе і жадібність – тепер

сприймаються вродженими та властивими людській природі. Цікаво, що ті суспільства, що не змогли виховати в собі ці доволі жорстокі якості, наразі сприймаються нами за примітивні общини, де кожен її член є справжнім наївним дитям.

Техніка своїм розвитком починає тільки підтримувати ці негативні аспекти людської природи, стверджуючи всемогутність людини, дозволяючи їй підкорювати собі усю живу природу та перетворювати її до своїх потреб. Однак, люди навіть не помічають, що це перетворення в кінці-кінців завершується її повним руйнування. Наразі наша планета є виснаженою. Кількість корисних копалин з кожним роком стрімко зменшується і не встигає відновитись. Площі незайманих куточків дикої природи зменшуються, змушуючи тварин йти в міста до людей, де їх популяції скорочуються. На жаль, сьогодні людину приваблює не жива квітуча природа, а величні неживі механізми. Мало хто прагне поїхати в найвіддаленіший і безлюдний куточок планети, аби побачити всю красу природного середовища, натомість людина постійно гониться за новими престижними автівками та смартфонами.

Більше того, у такому суспільстві навіть успіх людини починає залежати від її зовнішньої обкладинки. Людина повинна вміти показати себе, презентувати себе як певний продукт, і ніхто не буде дивитись чи людина справді відповідає тим вимогам, що вона ніби зображає в собі. Головне – справити відповідне враження. Успіх залежить від комунікації та відносин з іншими людьми, тобто можна сказати, що людина зараз починає постійно продавати себе як особистість. Звідси впливає відчуття себе товаром. Людину все менше починає хвилювати власне життя та щастя, головне – те, наскільки вона є презентабельною і привабливою для продажу.

Мета такого ринку – повна адаптація. Ринкова особистість повинна вміти пристосовуватись до всього. Вона повинна бути потрібною в конкретний момент часу за певних умов і в певних обставинах. Такі люди навряд чи навіть мають своє власне Я. Вони просто намагаються слідувати за

всіма модними віяннями і швидко пристосовуватись до них. Я замінюється концептом «я такий, який Вам потрібен».

«Люди з ринковим характером не мають іншої мети, крім постійного руху, виконання всіх справ з максимальною ефективністю, і якщо запитати їх, чому вони повинні рухатися з такою швидкістю, чому вони повинні прагнути до максимальної ефективності, то справжньої відповіді на це питання вони дати не зможуть, а пропонують вони одні лише "раціоналістичні" відповіді типу "щоб було більше робочих місць" або "з метою постійного розширення компанії» [38]. Такі самі відповіді ми можемо почути і в буденному житті, - навіщо тобі новий смартфон, ти купляв його собі зовсім нещодавно –так це ж нова версія! Всі мої знайомі вже її мають!

Таке ринкове суспільство страждає втратою ідентичності його членів. Індивіди в ньому стають безликими інструментами системи, де відчуття ідентичності пов'язується із приналежністю до певної корпорації чи організації. Такі люди не вміють ні любити, ні ненавидіти. В них немає глибокої прихильності до себе чи до інших. І це стається не тому, що всі навколо егоїсти, а тому, що відносини у світі між людьми втрачають свою стійкість. Кожен розуміє, що якщо сьогодні ми друзі і в нас гарні відносини, то це зовсім не означає, що завтра все буде так само. Глобалізація з макдональдизацією показала, що наразі не існує незамінюваних людей. Кожного можна навчити виконувати певну роботу, а якщо вона видасться складною – поділити процес на більш прості складники. Можливо, саме через таку втрату обачливості та відповідальності не тільки за життя інших, але й за своє власне, люди стають безтурботними і не помічають загроз з боку розробки ядерної чи хімічної зброї. Адже емоційний зв'язок втрачається навіть з найбільш близькими людьми.

Люди стають байдужими і до речей. Єдине, що їх цікавить це престиж і комфорт і турбуються вони також саме цими цінностями. Телефон мені потрібен через престиж, а сім'я це мій персональний комфорт. Така «атрофія

емоційного життя нерозривно пов'язана з переважанням розумового, маніпулятивного мислення» [38]. Емоції все частіше починають сприйматись як щось непотрібне і розглядаються, скоріше, як перешкода для оптимального функціонування. Люди цілком свідомо намагаються їх блокувати, оскільки вони стають на перешкоді економічному розвитку, залишаючись нерозвиненими і не можуть перевершити рівня емоційного розвитку дитини. «Тому люди з ринковим характером надзвичайно наївні у всьому, що стосується емоційного боку життя. "Емоційні люди" можуть бути цікавими для них, але через свою наївність вони часто не можуть визначити, чи є такі люди природними або фальшивими» [38].

Тепер наведемо доволі цікавий статистичний факт. Нещодавно було проведено опитування лідерів провідних світових компаній. Результати показали, що цілих 58% з них цікавляться своєю роботою рівно в тій мірі, в якій це є необхідним для її виконання, а їхній інтерес є дуже нестабільним. Ніхто з них (0%) не має розуміння динамічного сенсу роботи, що виражається в жвавому науковому дослідницькому інтересі. При цьому вони є зосередженими, енергійними та майстерними у своїй справі (22%). Інше таке опитування стосувалось більш інтимних питань. Виявилось, що 40% опитуваних проявляють помірний інтерес до іншого і є здатними любити більш глибоко. 41% є люди з традиційними поглядами на сім'ю і лише 13% є цілком байдужими. При цьому жодну людину не можна було б назвати цілком люблячою та творчою.

Тобто з огляду на ці два опитування ми можемо побачити, що людина сучасності в цілому байдуже ставиться до своєї роботи і не відчуває ніякого інтересу до неї, сприймає її виключно як засіб для забезпечення свого стійкого економічного положення. Проте й у сфері любові ці люди також не можуть проявити себе. І хоча вони можуть відчувати доволі теплі та приємні почуття до іншого, проте в них все ще панують традиційні цінності, що не дають вирватись із їхніх пут до справжньої любові.

Отже, можна сказати, що розвиток науки і техніки сильно змінив світ навколо людини і тепер вона змушена пристосовуватись до нього. Ілюзії Нового часу не виправдались і ми в дійсності «перестаємо бути господарями техніки і, навпаки, стаємо її рабами, а техніка - колись важливий компонент творення - повертається до нас своєю іншою стороною - ликом богині руйнування (на кшталт індійської богині Калі), якій і чоловіки, і жінки прагнуть принести в жертву і самих себе, і своїх дітей. Свідомо чіпляючись за надію на краще майбутнє. Кібернетичне людство закриває очі і на той факт, що воно вже перетворилося в шанувальників такої богині руйнування [38]. А найпотужнішим доказом того, що саме це є нашою реальністю є існування та постіна розробка ядерної зброї. Наразі навіть наймогутніші держави не в змозі прийти до єдиного можливого здорового рішення – знищення усієї ядерної зброї, фабрик та заводів, що її виробляють. Ту саму ситуацію ми бачимо і в межах нашої екології. Всі розуміють, що природа вже не витримує людської експлуатації, проте припиняти данний процес занадто дорого і не вигідно для системи. Людина настільки захопилась технікою, що, створивши її, вже не в силі зупинити технічний процес та знову повернути владу до своїх рук.

4.3. Дегуманізація «суспільства споживання». Ризик та непевність.

Сучасне суспільство і характер сучасної людини у рамках нашої соціоекономічної системи є ненормальним і веде до формування хворобливого суспільства. Звичайно, що зміни є неминучим, однак наразі той шлях, яким ми рухаємось, є далеко не найкращим.

Багато з дослідників вважають, що людство зараз знаходиться у періоді свого занепаду, і дедалі ближче підступає до свого повного винищення. Основне питання яким задаються соціологи – а як так сталось, що інстинкт самозбереження, найсильніший з усіх природніх механізмів, наразі перестає працювати в нас? Артур Кестлер наводить такий показовий приклад, що

стався з ним під час Громадянської війни в Іспанії. Коли йому сповістили, що ворожі війська вже підступають до міста (він тоді жив на доволі комфортабельній вілі свого друга), знаючи, що, скоріш за все, якщо він тут залишиться, то його просто розстріляють, він, побачивши, що на вулиці була бридка, дощова погода, вирішує, що краще буде залишитись вдома і ризикнути своїм життям. У полоні він пробув не один тиждень, однак все ж таки зміг вижити. Ту саму поведінку ми бачимо і в людей, що не хочуть проходити повне медичне обстеження, оскільки, вони бояться дізнатись якийсь страшний діагноз, вважаючи, що краще буде померти природною смертю у разі чого.

Навіть лідери найбагатших держав зазвичай лише створюють видимість, що вони щось роблять задля збереження людства. Постійні переговори, на яких обговорюють складні екологічні проблеми, конференції та диспути, що змушують людей повірити в те, що вони щось роблять. Однак насправді ми все ще знаходимось у тому самому хиткому становищі. Ми все ще живемо у суспільстві, де свобода є тільки видимістю. Нами керують незримі спільноти. Мільйони людей надають перевагу готовим установкам, відмовляючись від власного мислення. Окрім втрати свободи, ми маємо ще й перенавантаженість, оскільки, вже протягом декількох століть поспіль люди відчують себе виключно певною робочою силою. Це призводить до втрати духовності і жаги отримання різного роду задоволень, аби хоч якось відволіктись.

Тепер перейдемо до наступної і не менш важливої проблеми. Сьогодні ми постійно маємо справу з ризиком і це є палка із двома кінцями. Ризик це завжди або неймовірний вийграш і прибуток, або ж втрата всього. Ризиковані справи у фінансовій сфері – потужна сила для глобалізованої економіки. Ми не знаємо якими будуть результати наших дій в майбутньому, так само як і не знаємо до чого все це може призвести. Ніхто не передбачував значні кліматичні зміни чи глобальне потепління. Ми можемо лише прогнозувати,

але й ці прогнози є лише невеличкою ймовірністю. Сьогодні ризик живе з нами буквально пліч-о-пліч.

Концепції ризику не існувало в Середньовіччі. Ця ідея утвердилась лише в 16-17 ст. «Саме слово «ризик», схоже, прийшло до нас з іспанської або португальської мови, де воно означало плавання в незнайомих водах, що є не нанесеними на карту» [11, с.7]. Тобто ризик раніше відносився до простору незнайомого місця. Трохи пізніше його вже почали пов'язувати з часом, особливо у банківській сфері та інвестиціях. Це був аналіз можливих наслідків (втрати чи прибутку) від вкладу у певних капітал. Тепер же це поняття розширилось і взагалі асоціюється із будь-якою ситуацією, в якій також задієні поняття невизначеності та можливості.

Традиційним культурам поняття ризику взагалі було непотрібним. Ризик це зовсім не еквівалент небезпеці чи загрозі. Це «активний аналіз небезпеки з точки зору майбутніх наслідків» [11, с.8]. А, отже, він є орієнтованим на майбутнє розрив із минулим, а це як раз таки сутнісна характеристика сучасної епохи. Всім відомо, що всі давні цивілізації (Рим, Китай, Єгипет) жили минулим. Те, що для нас є ризиком, вони називали іншими поняттями: доля, удача, воля богів. А в деяких культурах ідея випадковості взагалі відсутня. Там все має своє пояснення. Так, африканське плем'я азанде вірить, що всі біди в людини це обов'язково результат чаклунства.

Зараз ми створюємо собі небезпеки власними руками. І вони є не менш, а можливо навіть і більш серйозними, ніж природні. Розвиток ядерної зброї, як вже зазначалось, може обрнутись справжньою катастрофою для всього людства. Генна інженерія, модифіковані продукти споживання, клонування та впровадження різних механічних вдосконалень в людське тіло – все це проблеми, що в дійсності дуже важко спрогнозувати. Вони несуть як великі можливості для суспільства та створення людини нового типу, однак, так само

вони можуть призвести до руйнування людського організму і призвести навіть до поступового вимирання.

«Жити в глобальну епоху – означає мати справу з великою кількістю нових ситуацій, пов'язаних із ризиком. І, можливо, нам нерідко знадобиться сміливість, а аж ніяк не обережність в підтримці наукових інновацій та інших форм змін. Зрештою, португальське слово «ризик» (а саме з португальської мови воно нами було запозичене) має і таке значення - «дерзати» [11, с.9]. Сучасність значно більш відкрита і самостійна. Їй властивий діалог і дискусія. Однак, при цьому ми все далі відходимо від традицій. Людина дедалі частіше починає відчувати, що від неї буквально вимагають постійно приймати певні рішення і нести за них відповідальність і вона виявляється неготовою до існування в рамках такого суспільства. Це змушує її шукати відповідь, підказку до дії і вона її знаходить. Окрім можливостей, суспільство також продукує безліч ідей. Потрібно лише віднайти ту, що підійде людині і тоді, вона сліпо піде за нею і буде усюди користуватись зручним посібником до дій. Форуми, телепередачі та програми – усі вони пропонують нам різноманітні рішення проблем. І одного разу погодившись, людина вже стверджує свою залежність від цих думок, оскільки самостійно мислити вона нездатна. Людина може відчувати таку ж залежність від своєї роботи, фізкультури, кохання чи їжі. На думку Гідденса, причина цього криється в тому, що саме ці сфери наразі найменше регулюються традиціями. Ключова роль тут надається повторюваності, а ця повторюваність є викликаною занепокоєнням. Оскільки, саме детрадиціоналізація відкриває нове поле можливостей і є звільненням від обмежень в минулому, то тепер людина, відчуваючи це, робить наче свій власний вибір, який, у свою чергу, керується занепокоєнням, і виливається у справжню залежність.

Людина, що потрапляє в таку залежність – також слугує минулому, однак трохи з іншого боку: вона ніяк не може відірватись від звичок і того життя, що вона вже одного разу обрала. Так само раніше людина постійно

відчувала свою приналежність до певного соціального прошарку. Зараз же людина вимушена активно створювати свою власну особистість та ідентичність і робить вона це якраз за рахунок таких узвичаєних для неї повторів, повертаючи зв'язок із традицією.

Така боротьба між залежністю і самостійністю – є однією з характерних рис глобалізованого простору. Інший полюс – зіткнення масовизації та індивідуалізації, фундаменталізму з космополітизмом.

Фундаменталізм виникає як реакція на глобалізацію. Він має справу не тільки із переконаннями, але й відкриває нам очі на те, чому ж люди в щось вірять і є переконаними в цьому і як саме вони обґрунтовують цей процес. Він виростає на основі певних традицій, коли людина не хоче більше витратити свій час на розуміння складності і неоднозначності світу і замість цього, просто приймає готову установку. Це по суті є відмовою від діалогу. Косполітизм якраз таки, навпаки, є орієнтованим на діалог і визнання різноманіття думок у світі. Це рефлексія та мислення власним розумом. Однак варто розуміти, що як би нам не хотілося б, але жити у світі, де немає нічого святого, де всі традиції зійдуть нанівець, ми не зможемо. Моральні переконання нам необхідні хоч б для того, щоб не опинитись у справжньому суспільстві дегуманізації. Чим це нам загрожує? Наведемо приклад.

Холокост – явище, що мабуть чи не найкращим чином змальовує усі можливі наслідки дегуманізації. Це є жахлива спроба перетворити масові вбивства у звичну рутину, механізувати їх настільки, щоб вони майже перетворились на своєрідні криваві конвеєри. З. Бауман каже, що саме холокост може служити справжньою парадигмою для сучасної бюрократичної раціональності. Це не спотворення, а «продовження всього того, що ми знаємо про нашу цивілізацію, її головні ідеї, її пріоритети, притаманне їй бачення світу» [4, с.22]. Холокост не міг трапитися в до-модернових, менш раціоналізованих суспільствах. Це продукт

раціональності, оскільки його сутність полягає у вбивстві максимальної кількості людей за мінімальну кількість часу. Погроми, що відбувалися в до-модернових общинах, були занадто неефективними, аби привести до систематичного вбивства мільйонів людей. «Потяги прибували в концтабори, жертви шикувалися в шеренги і здійснювали кілька кроків до газових камер. Як тільки процес завершувався, концтабірні робочі збирали мертві тіла для систематичного знищення» [31, с.114]. Він був запланованим, науково обґрунтованим, ефективно організованим та скоординованим. Більше того, він мав велику ідею, що повинна була втілитись у досконалому раціоналізованому суспільстві, де немає місця ніяким євреям, циганам, гомосексуалістам, інвалідам тощо. Ці категорії людей сприймалися як «віруси» та підлягали повному винищенню. Холокост, відтак, є процесом з усіма властивостями конвеєрного виробництва. Більше того, якщо ми більш ґрунтовно розглянемо явище фашизму, то одразу побачимо, що більшість із німецьких лідерів тоді, навіть не розуміли, що вони коять, сліпо виправдовуючи себе фразами: «це був прямий наказ вищого керівництва, що мені потрібно було робити? Якщо не підкоритись можна щонайменш втратити робоче місце». Сам Ейхман говорив, що він просто виконував свій обов'язок і не має ніякого відчуття ненависті до євреїв. Більше того, за його словами, він «відчував себе винуватим за все життя лише двічі: коли прогуляв уроки в школі і коли порушив наказ перебувати в укритті при повітряному нальоті» [38]. Зрозуміло, що це ще зовсім не виключає того факту, що Ейхман і багато інших фашистів відчували справжнє задоволення від відчуття влади над живими істотами. Однак, ці садистські нахили у бюрократів вторинні; правила - їх кумир і божество. І ці люди навіть не розуміли, що ніякі лідери не зможуть перемогти народ, якщо другий його не підтримає. Якщо кожна людина, хто була проти такого насилля відмовилась від виконання жорстоких наказів, то ймовірно Гітлер навіть не зміг розпочати свою кампанію проти євреїв.

До речі, саме робить і лікар, що відмовляє хворому в критичному стані прийняти його через те, що в нього немає направлення. Так стається тому, що люди перестають бачити цінність в інших. Вони бачать величезну кількість різних своїх клієнтів кожного дня і просто починають кожному приписувати свій номер, втрачаючи зв'язок з реальністю, перестаючи відчувати хоч якісь докори сумління з цього приводу.

Тепер ми можемо побачити важливість мислення власною головою. Приклад фашизму показує, що означає сліпо слідувати волі лідерів і як важливо мати свою голову на плечах.

Сучасне суспільство має багато недоліків і в дійсності потребує багатьох трансформацій. На думку автора, в нас ще є сили та ресурси змінити наше майбутнє, але для цього ми повинні змінити наше відношення до речей та споживання як такого. Нам необхідно створення «нової етики при використанні матеріальних ресурсів ... нового ставлення до природи, заснованого не так на підкоренні природи, скільки на гармонії ... відчутті тотожності з майбутніми поколіннями людей ... Вперше за історію існування людини на землі від неї вимагають не робити того, що вона може робити; від неї вимагають обмежити економічний і технологічний потенціал або, принаймні, змінити напрямок цього розвитку» [38]. Відтак розвиток техніки повинен керуватись виключно реальними потребами людей. Економіка не повинна бути сутністю нашого життя, вона не повинна мати неконтрольованого росту і розвитку – це смертельна хвороба для суспільства.

Економіка не повинна стати сенсом життя. І сьогодні ми маємо навіть багато прикладів, що підтверджують дану тезу. Так, із розвитком промисловості збільшується населення на планеті і середня тривалість життя людини, а це призводить, у свою чергу, до нестачі ресурсів у особливо недоступних місцях. Таку кількість людей надвичайно важко забезпечити навіть їжею, а тому мало хто про це говорить, однак щороку близько 10-12 мільйонів людей помирають від голоду. Видобуток їжі зменшує кількість

природних ресурсів, виснажує землю і забруднює навколишнє середовище. А тому статистика говорить, що наразі при такому рості населення значно збільшується і можливість загибелі усього людства через епідемію чуми чи глобальної війни. І якщо раніше це могло б сприйнятись із осміхом, то нинішня ситуація із коронавірусом вже змусить кожного задуматись над такою сумною перспективою.

Отже, метою суспільства наразі повинно стати панування не над природою, а над технікою. Людина не повинна бути відчуженою, пріоритет модусу володіння повинен замінитись модусом буття, а *homo consumers* знову стати *homo sapiens*. А тому економічна система повинна зазнати серйозних змін і переорієнтуватись на здорове споживання. І головне питання тут – визначення того, що ж повинно стати здоровим, а що ні. Тут очевидно лише те, що ніхто не повинен мати права нав'язувати людям купляти те, що вигідно для когось іншого. Потрібно навчитись розуміти, які потреби дійсно сприяють духовному розвитку індивіда, а які є лише штучно створеними системою, які з них стимулюють до активності, а які заохочують пасивність. Наша жага до постійної зміни вражень є виразом сильної занепокоєності душі, бажання втекти від себе та заховатись у різноманітті речей.

Реклама дуже сильно впливає на людей, на формування їх смаків і саме виробник на практиці визначає бажання споживача. Звичайно багато фірм вчать протилежному: потрібно підлаштовуватись під споживача, однак саме ці фірми створюють наш ринок і якісь корисні продукти ніколи навіть не були реалізовані, оскільки їх прибуток для економіки був просто мізерним. Громадяни повинні стати активними і виражати свою позицію, показуючи промисловості, що дійсно варто розвивати, а реклама повинна втратити свою силу промивання мізків.

Слабка соціальна позиція сучасних людей більшою мірою спричинена тим, що кожен з нас розуміє, що ніякі наші відповіді в опитуваннях чи голоси під час виборчих кампаній на ділі не мають ніякого значення. А навіщо

протестувати та вимагати щось, коли й так знаєш, що держава тебе навряд чи почує? Хтось може заперечити, що це надмірна влада для народу, проте якщо забезпечувати його правдивою інформацією та показати, що кожна думка варта уваги то й люди стануть значно більш активними. Це яскраво ілюструє практика суду присяжних в Америці . Як правило присяжні це прості, абсолютно пересічні люди, що «отримують всю необхідну інформацію по даній справі, мають можливість обговорити всі деталі і знають, що від їх рішення залежить життя і щастя підсудних. В результаті в переважній більшості випадків присяжні приймають правильні рішення, які свідчать про значну їх проникливість і об'єктивність. Навпаки, люди, погано поінформовані, одурманені рекламою, що не мають можливості впливати на хід подій, не в силах висловити ніяких цінних переконань» [38].

Бюрократична система повинна замінитись гуманістичною. Основна мотивація в роботі перетвориться із забезпеченості та жагою до багатства у сторону морального задоволення від справи, якою ти займаєшся. Багато людей зараз не мають змогу відкривати себе у тих сферах, до яких в них лежить душа лише тому, що вони виявляються абсолютно не прибутковими.

Але найголовнішим залишається встановлення правильної системи поширення інформації. Реклама не повинна нав'язувати, а інформація приховуватись чи фальсифікуватись. Розвиток науки краще буде розділити на дві частини: власне дослідження і їх практичне застосування.

Чи маємо ми шанс на зміни? – Звичайно. Все більше людей починають відчувати на власній шкірі, що нескінченне споживання не є виходом. Люди впадають в депресії, не бачать сенсу свого життя, відчувають безсилля, пустоту, самотність. І все це повинно побуджувати їх до змін. Потрібно лише показати їм правильний шлях до квітучого розвитку. Багато хто стане апелювати до вродженої схильності людей, їх ворожості, жадібності та егоїстичності. Так, ці факти важко заперечити, однак більшою мірою вони є вихованими саме суспільством. Важко не стати вовком серед вовків, а тому

необхідно змінити й соціальний клімат, зробити вкотре переоцінку всіх цінностей. Людство наразі потребує своїх нових і рішучих лідерів, що не побояться діяти та змінювати. Нове суспільство можливо, але шлях до його творення дуже складний. Прибуток, влада, вигода повинні відійти на задній план, а розуміння, бажання віддавати і продукувати – на передній.

ВИСНОВКИ

На основі філософсько-етичного аналізу виявлений комплекс соціокультурних причин, які стали основою амбівалентних за своєю природою процесів наростання масовизації від античного «полісу» до сьогодення, а також моральних проблем індивідуалізації, глобалізації та макдональдизації як показових характеристик стрімких трансформаційних змін сучасного суспільства.

Було досліджено, що означені вище процеси, були спричинені впровадженням потужних технологій, починаючи від XIX ст. Всеосяжність цих змін у сферах економічної і науково-технічної діяльності спричинила зміни як у ціннісних орієнтаціях окремих індивідів, так і усього суспільства загалом. Так, наростання процесів розвінчання і краху ілюзій раннього модерну стосовно прогресивістських ідей, взірців досконалості і справедливого соціального устрою призвели до розколу у духовному світі пересічної людини, в якій з'являється розуміння безповоротності історичного ходу, а також його стрімкості і непередбачуваності. Людство покладало Великі надії на ці звершення, вважаючи, що такий матеріальний достаток зможе призвести до щастя. Однак, наразі стає зрозумілим, що шлях гедонізму і повного задоволення своїх потреб не знаменує появи ідеального суспільства. Більше того, техніка показала, що вона, хоча й дає людині багато нових можливостей, однак, у свою чергу, створює велику кількість нових, досі незнаних проблем, які людина більше нездатна контролювати та передбачати. Внаслідок цього все частіше люди починають надавати перевагу короткостроковій ментальності всупереч довгостроковій. Також це знаменує і феномен втрати довіри до Іншого через непевність у завтрашньому дні і значній замінюваності індивідів одне одним. Сучасний світ, в результаті, поступово перетворюється на світ ризику, випадковостей,

неоднозначностей і розбіжностей і є постійним творчим процесом, що не має свого кінця і визначеності.

Наслідком наростаючої раціоналізації простору стало перетворення світу на систему, в якій кожна людина вимушена обирати певний варіант вже заздалегідь визначеного сценарію дій. Показовими прикладами появи серйозних морально-суспільних проблем глобальних масштабів стали: створення різноманітних схем дії, що повністю визначають людський простір та лінію її поведінки і призводять до зниження здатності пересічної людини мислити критично; поділ складних операцій на більш прості і примітивні етапи, що вказують на легку замінюваність однієї людини іншою, або й взагалі - її повною заміною більш досконалою та ефективною машиною; керованість праці та орієнтація на кількість і прибуток створюють значне поле для дегуманізації в суспільстві.

Було виявлено, що й поширене на сьогодні явище масовизації, має свої історичні етапи, а розвиток її відбувався поступово. Масовизація своїм корінням сягає античних часів й у своїй суті орієнтована на сукупність, спільність, єдність та об'єднання рівних, анонімних і схожих між собою людей, що мають типове мислення. В Середньовіччі простежується тенденція до розколу в межах даної системи. Важлива роль в акцентуванні незворотності цих процесів належить ніцшеанській теорії поділу людей на аристократів та рабів. Останні стали прототипом мас та були породжені впливом пропагованих християнством ідей покірності та смиренності заради благого життя у потойбічному світі. Епоха Нового часу, завдяки розквіту наук і техніки, спричинила комфортизацію життя людей по всьому світу і зростання середнього рівня достатку населення. Людина зіткнулась із досі небаченими можливостями, де глобалізація зробила доступним для мас величезний пласт інформації. Завдяки цьому розквіту цивілізації, вже починаючи з кінця XIX ст., маси почали відчувати свою силу і поступово витіснити з передових, управлінських місць еліту. Принципом їхньої дії

стала пасивність і вічний рух на одному місці. Це прототип людини, що своїми руками нічого нового не створює і лише користується усіма благами цивілізації, не розуміючи необхідності їх розвитку і підтримки.

Прояснено, що сьогодні значення колективної складової зменшується, а те, що в минулому являло собою колективні надбання усього людства, сьогодні розбивається на частини та індивідуалізується. З'являється ілюзія і спокуса власного возвеличення й цінності окремішності, усупереч цінностям колективної спільності буття, людина стає вимушеною брати на себе відповідальність за кожний, зроблений нею вибір. Однак, через її неготовність комплексно сприймати проблеми глобалізованого простору, дедалі частіше відбувається перекладання цієї відповідальності на владу і керуючу верхівку населення, що відкриває нові перспективи для подальшого розгортання негативних наслідків у багатьох сферах як особистісного, так і суспільного буття.

Було визначено, що гловною специфікою моральних проблем сучасності є, насамперед, їх амбівалентна природа. З одного боку, відбувається своєрідне «вирівнювання континентів», що означає вирівнювання багатств, прав, культури та класів по всьому світу. Це зростання життєвих можливостей, достаток та багатоманіття, теоретично доступні кожному. Однак, поруч із зростанням індивідуалізму у суспільстві, спостерігається тенденція до масовизації. Маса все частіше претендує на виконання суспільних функцій, які раніше були надані виключно обраним меншинам. Наростають процеси проникнення мас в політику, економіку, культуру та науку; нівелюється авторитет освіченої меншості, зростає усвідомлення значимості їх індивідуальності, їх віра у свої сили і намагання витіснити еліту.

Виявлено, що наростаючі процеси «макдональдизації» суспільства і пов'язана з цим проблема дегуманізації є ще одним аспектом, який стимулює появу все нових моральних проблем. Завдяки бюрократизації та

спрощенню системи формується хибна установка на можливість і прийнятність зниження потреби власних рішень на виробництвах – все вже продумано. Існування безлічі правил дає можливість досягнути мінімального успіху, і це закріплює сприйняття людини як засобу для досягнення цілі. Формується проблема замінюваності людини та нівелювання її особистих якостей.

Показано наявність тісного взаємозв'язку між означеними змінами у суспільстві і змінами у внутрішньому світі людини. Раціоналізація простору породжує людину ринкового типу з орієнтацією на володіння замість буття. Індивідуалізація подвійно впливає на людину, вселяючи впевненість в собі і показуючи велике поле можливостей, проте створює потужний тиск на індивіда. Такий стан спричиняє появу напруги через існування безмежного поля представлених варіантів і необхідність обирати. Відбувається втеча від себе та від прийняття серйозних рішень. Людина все частіше схиляється до слідування настроям більшості, повністю розчиняючись в натовпі та масовизуючись, а незримі спільноти дедалі частіше починають керувати суспільними настроями. Явище макдональдизації ж показує замінюваність людині у такому світі, що призводить до дегуманізації суспільства.

Проте, незважаючи на те, що сучасність містить в собі багато різноманітних складних і доволі неоднозначних проблем, однак вона також є вісником великих позитивних зрушень. Мораль завжди вкорінювалася в суспільстві зусиллями подвижників, яких вдячне людство шанує протягом багато століть. І наразі ми є свідками складних трансформаційних процесів і змін: народжуються нові цінності і стандарти, а вони, у свою чергу, обтяжуються новими викликами і загрозами. А тому майбутнє залежить від відношення до суспільства індивідів, що проживають в його межах, та від зробленого вибору кожної конкретної людини сьогодення. Однак, не слід забувати, що без зміни вже встановленої і діючої системи так само як і без

трансформації в ціннісних орієнтаціях простої пересічної людини, змінити існуючий стан речей на кращий буде просто неможливо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ І ДЖЕРЕЛ

1. Анисимова С.Г., Максимов А.А., Осипов Д.И. «Туризм как агент социокультурных изменений: риски и тенденции» [Электронный ресурс] - Режим доступа до ресурсу: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=14623>
2. Бауман З. Актуальность холокоста / М.: Европа, 2010, - 314с.
3. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / Пер. с англ. М.: Весь Мир, 2004. — 188 с.
4. Бауман З. Индивидуализированное общество [Электронный ресурс] / М.: Логос, 2005. - 182 с. - Режим доступа до ресурсу: http://socioline.ru/files/5/39/bauman_zigmunt_-_individualizirovannoe_obshchestvo-2005.pdf
5. Бауман З. Текущая современность / Пер. с англ. СПб., 2008. — 240 с.
6. Баценкова. А.А. Концепция индивида и индивидуализации в теориях З.Баумана и У. Бека. [Электронный ресурс] / Вестн. Моск. ун-та. сер. 18 2018, т.24 №1. - Режим доступа до ресурсу: <https://vestnik.socio.msu.ru/jour/article/view/362/267#>
7. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Пер. с нем. М.: Прогресс-Традиция, 2000. — 384 с.
8. В.В. Величко. Макдональдизація як один з проявів глобалізації / Вісник Хмельницького національного університету 2013, №4, Т. 1 – с.256-259
9. В. Волков. Зигмунд Бауман. Мир без иллюзий и эпоха экономического роста. [Электронный ресурс] / «Вестник Европы» 2017, № 49. - Режим доступа до ресурсу: <http://magazines.russ.ru/vestnik/2017/49/zigmund-bauman-mir-bez-illyuzij-i-epoha-ekonomicheskogo-rosta.html>
10. Гайденок П.П. Хосе Ортега-и-Гассет и его «Восстание масс». – «ВФ», 1989, № 4.

11. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь (Фрагменты) [Электронный ресурс] / Пер. с англ. М.: Весь мир, 2004. — 120 с. - Режим доступа до ресурсу:
<https://docs.google.com/document/edit?hgd=1&id=1S2FiXgQwbhzZpKvqtazjtt54AwT-vjWb4Xzb50pQ5Og>
12. Гобсбаум Ерик і Рейнджер Теренс. Винайдення традиції / Пер. з англ. Микола Климчук. — К.: Ніка-Центр, 2005. — 448 с.
13. Грязнова Е.В., Афанасьев С.В. — Индивидуализация человека в информационной социализации // Философская мысль. — 2017. — № 1. — С. 17 - 29.
14. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Книга первая. — М.: Академический проект, 2009, - 486с.
15. Додонова В. І. Відмова від гранднаративів як сутнісна ознака соціальної раціональності постнекласичного типу / В. І. Додонова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. - 2011. - Вип. 44. - С. 75-80. - Режим доступу: https://old-zdia.znu.edu.ua/gazeta/VISNIK_44_75.pdf
16. Джордж Ритцер. Макдональдизация общества [Электронный ресурс] / М.: Праксис, 2011. — 593с. - Режим доступа до ресурсу:
http://socioline.ru/files/5/316/ritcer_dzhordzh_-_makdonaldizaciya_obshchestva_5_2011.pdf
17. Зарубина Н.Н. «Трансформации рациональности в глобализирующемся мире: влияние денег» [Электронный ресурс] - Режим доступа до ресурсу:
http://ecsocman.hse.ru/data/064/732/1223/TRANSFORMATsII_RATsIONALNOSTI_V_GLOBALIZIRUYuShchEMSYa_MIRE_VLIYaNIE_DENEG.pdf

18. Зиммель Г. Фридрих Ницше. Этико-философский силуэт [Электронный ресурс] / гл. ред. С.Я. Левит. Георг Зиммель. Избранное. Т.1. Философия культуры - М.: Юристъ, 1996. – с.433-444. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.nietzsche.ru/look/century/zimmel/>
19. Кравченко С.А. Социология модерна и постмодерна в динамически меняющемся мире: монография /С.А. Кравченко. — М.: МГИМО - Университет, 2007. — 264 с.
20. Кунде Й. Корпоративная религия: Создание сильной компании с яркой индивидуальностью и корпоративной душой. - 2-е изд., испр. - СПб.: Стокгольмская школа экономики, 2004. - 267с.
21. Малахов В. Изобретение традиции как мем и как черта социокультурной реальности [Электронный ресурс] / Неприкосновенный запас, номер 3, 2018 - Режим доступа до ресурсу: <https://magazines.gorky.media/nz/2018/3/izobretenie-tradiczii-kak-mem-i-kak-cherta-socziokulturnoj-realnosti.html>
22. Науменко Т. В. Информационное общество и глобализация: проблемы идентификации. [Электронный ресурс] - Режим доступа до ресурсу: <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/65f6584154a2ae194425829e003613e8>
23. Ницше Ф. Антихрист: проклятие христианству: перевод с нем./худож.-офор. Б. Ф. Бублик. - Москва: издательство АСТ, ФОЛИО, 2001. - 352 с
24. Ницше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей / Пер. с нем. Е.Герцык и др.— М.: Культурная Революция, 2005.— 880 с.
25. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла / Сочинения в 2 т. Т. 2.-М.: Мысль, 1990-829с.- С.407-524
26. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Книга для всех и ни для кого. [Электронный ресурс] / М.: "Интербук", 1990, – Режим доступа до ресурсу: <http://nietzsche.ru/works/main-works/zaratustra/runkovich/>

- 27.Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс [Электронный ресурс] / Избранные труды. — М.: «Весь мир», 2000. — С. 158. - Режим доступа до ресурсу: <https://www.e-reading.club/book.php?book=43015>
- 28.Подолян Г.П.Проблема моральної оцінки сучасних типів раціональності: З. Бауман, Дж. Рітцер// Науковий збірник Інституту розвитку дитини. Випуск 22. — Київ, 2012. С.48-54
- 29.Подолян Г.П.Сучасні тенденції осмислення моральних засад людського буття // Гуманітарні студії. Збірник наукових праць. Випуск 14. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. - С.187-195
- 30.Полякова Н.Л. "XX век в социологических теориях общества. Москва: Издательство«Логос», 2004.
- 31.Попович М.В. Раціональність і виміри людського буття. — К.: Сфера, 1997. — 290 с.
- 32.Ритцер Дж. Макдональдизация общества 5 / Пер. с англ. А. Лазарева, М.: Праксис , 2011 — 593с.
- 33.Сергодеева Е. А. Индивидуализация vs массовизация: парадоксы современного общества. [Электронный ресурс] - Режим доступа до ресурсу: http://dom-hors.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/fik/2017/8/philosophy/sergodeeva-monastyrskaya.pdf
- 34.Травин Д. Жизнь по правилам «Макдоналдса» [Электронный ресурс] - Режим доступа до ресурсу: <https://www.rosbalt.ru/blogs/2015/02/28/1372627.html>
- 35.Уэбстер Ф. Теории информационного общества / Перевод с английского М.В.Арапова, Н.В.Малыхиной - М.: Аспект Пресс, 2004.- 400 с.
- 36.Філософський енциклопедичний словник. — К., 2002, - 751 с.

37. Философский энциклопедический словарь. М.: “Советская энциклопедия” 1983; - 836 с.
38. Фромм Е. Иметь или быть? [Электронный ресурс] / Пер. с англ. -- Киев: Ника-Центр, 1998. (Серия "ПОЗНАНИЕ"; Вып. 7). - 400 с. Режим доступа до ресурсу: <http://psylib.org.ua/books/fromm02/index.htm>
39. Харченко Я.С., Данилова Т.В. Эрих Фромм об обладании vs бытии: к постановке проблемы. [Электронный ресурс] // European Student Scientific Journal. – 2017. - Режим доступа до ресурсу: <http://sjes.esrae.ru/ru/article/view?id=403>
40. Хевеши М.А. Толпа, массы, политика: историко-философский очерк. – Изд-во: «ИФ РАН», М., 2001. – 224с.
41. Хлопкова Оксана «Человек в поисках инструкции, или макдональдизация социальных процессов» [Электронный ресурс] - Режим доступа до ресурсу: <https://thewallmagazine.ru/mcdonaldization/>
42. Хюбнер К. Критика научного разума. – М.: РАН. Ин-т философии, Центр по изучению нем. философии и социологии, 1994. – с. 276 – 320.
43. Чернов Г.Ю. Понятие массовизации: антропосоциокультурный подход // Вестник Челябинского государственного университета. 2012. № 4 - С.85-88
44. Шелер М. Ресентимет в структуре моралей. [Электронный ресурс] - М.: Наука, 1999, - с. 231. - Режим доступа до ресурсу: http://yakov.works/libr_min/25_sh/el/er1.html
45. Шмитт К. Тирания ценностей. [Электронный ресурс] - Режим доступа до ресурсу: <https://velesova-sloboda.info/archiv/pdf/schmitt-tiraniya-tsennostey.pdf>
46. Bauman Z. Liquid Modernity. Cambridge: Polity Press, 2000. – p. 232.
47. Bauman Z. The Individualized Society. Cambridge: Polity Press, 2001

48. Nietzsche, Friedrich, 1887 [1969], On the Genealogy of Morals (Zur Genealogie der Moral, trans. with commentary by Walter Kaufmann, New York: Vintage Books.
- 49.. Eric Hobsbawm and Terence Ranger. The Invention of Tradition, eds. Cambridge University Press, 2012 – p.324
50. Oliver Holmes. José Ortega y Gasset [Электронный ресурс] The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Tue Jun 7, 2011). - Режим доступа до ресурсу: <https://plato.stanford.edu/entries/gasset/>
51. Ortega y Gasset, The Revolt of the Masses (Rebelión de las masas), New York: W.W. Norton, 1994.
52. Ritzer G. The McDonaldization of Society 5. Los Angeles: Pine Forge Press, 2008.